

I SINANS PORT

ATT SE GENOM MELLANÖSTERNES SLÖJA

Ove Myrberg

I SINANS PORT - - att se genom Mellanösterns slöja

Slöjan är en metafor för det halvtransparenta i Mellanöstern, när något bakom en hinna är skönjbart men inte så tydligt, om man inte anstränger sig att se. Seendet innebär förståelse, som inte uppstår genast utan tar tid på sig. Det är en central föreställning i den islamska konsten.

Den här texten triggades igång av funderingar efter läsningen av Lars Trägårdshs artikel ”Folkhemsfanan är på väg att överlämnas till SD” i Kvartal, nr 8 dec 2019.

Artikeln låg i min mailbox en dag – tack Christian Berggren – och jag tog till mig framställningen av hur välfärdsstaten/folkhemsidén omfattades i arbetarleden då Sveriges välfärdsstat gestaltades. Jag befann mig i Kairo, en stad med mer än 16 miljoner invånare, bullrig, kaotisk, smutsig och för en västerländsk turist mycket påfrestande att vistas i. Kairo, geografiskt i Nordafrika, framträder i huvudsak mer som en del av en mellanösternkultur än Afrika och erbjuder en mängd historiska sevärdheter förutom skönheten som den mäktiga Nilen skänker de centrala delarna. Vi hade just återkommit efter en veckas stillsam och fridfull färd med segelbåt på Nilen från Aswan med strandhugg vid mäktiga minnesmärken från den faraoniska kulturen och ett par dagar i Luxor. Kontrasten mot Kairo var slående.

Läsningen av Trägårdshs artikel, ackompanjerad av muezzins böneutrop en tidig morgon på hotellets balkong, fick mig att fundera på vad jag upplevt konkret och tagit till mig vid resorna i Mellanöstern de senaste ett och ett halvt åren. Det var kanske dags att sammanfatta. De direkta intrycken har filtrerats och fått form av litteraturläsning. Men närvarande är också mina erfarenheter av arkitektuppdrag i Stockholm där uppdragsgivarna haft bakgrund i Mellanöstern. Det jag försöker säga något om i den följande texten har under resorna egentligen inte varit mitt huvudsakliga fokus, som i stället har handlat om att förstå gestaltning och historisk utveckling av ornament och arkitektur i Mellanösterns kulturer men också sambandet med det europeiska. Till detta kanske vi kan återkomma någon gång i framtiden... Hur som helst: det går inte att förstå en meningsbärande arkitektur utan att leva sig in i den samhällskontext där den uppstått. Så några första tankar om sammanhanget kan var meningsfulla att redovisa redan nu. Mina funderingar är nog inte så revolutionerade nya i en akademisk värld men det kan vara av värde att samla ihop tankefigurerna för att komma närmare en helhetsbild. Den allmänna kunskapsnivån i det europeiska samhället om Mellanösterns historia, samhällsformationer och aktuella politik är svag, vilket är egendomligt när vi har dess krigslarm inpå knutarna. Det här är ett synnerligen blygsamt bidrag för att erbjuda en historisk och idémässig översikt och förståelse av förutsättningarna, detta sagt även i medvetande om mina egna bristande kunskaper i det här plågsamt komplicerade ämnet. Arbetet med texten blev ett verktyg även för mig.

I tur och ordning berörs:

Hierarkier – att ta plats i rangordningen

Härskaren – hierarkins toppgestalt

Härskarna inför nya samhällen:

Persien/Iran – mullorna krossar kejsarmakten och civilsamhället

Paus

Saudiarabien – de manövrerande härskarna

Turkiet – från bysantinskt och osmanskt imperium till vacklande demokrati

Vad är det vi ser – härskaren i dödskamp eller i nya kläder ?

...och vad kommer att hända – vardagslivet som krutdurk

Religionen och tänkarna

Paus igen

Kolonialism och nationalism

Europa och silvret

Kolonialism, osmanerna och Muhammed Ali

Den arabiska nationalismen: MacMahon-korrespondensen och Balfour deklARATIONEN

Sykes-Picotavtalet

Nationernas Förbund

Den judiska sionismen

Balfour-deklARATIONEN

Nationernas Förbund och Palestina

Det franska mandatet i Libanon och Syrien

Från Mesopotamien till Irak – det brittiska mandatet

Palestina och Israel

Det brittiska mandatets avslutning och FN-beslutet om Israel

Iran och oljan

Det koloniala arvet

I de delar där jag går igenom Mellanösterns historia, vilket är en ansenlig del av framställningen, är mina viktigaste referenser Ingmar Karlssons ”Roten till det onda” och Peter Frankopans ”Sidenvägarna”, båda djupt initierade och utmärkta introduktioner till Mellanösterns förflutna. Jag rekommenderar dem varmt till läsning för den intresserade som där ges en betydligt mer fullständig bild av händelseförlopp, personer, relaterade händelser och bakgrundsteckningar. Detsamma gäller Mohammad Fazlhashemis och Ronny Ambjörnssons ”Visdomens hus” som till stor del är min källa för avsnittet Religionen och tänkarna.

I övrigt stöder jag mig främst på Utrikespolitiska institutets landbeskrivningar, några standardverk om islamsk arkitektur, spridda artiklar jag hittat på internet samt välskrivna wikipedia-artiklar. En notapparat har utelämnats till förmån för läsbarheten och eftersom textens helhet är av karaktären ”personligt påstående”. Självklart är jag som författare helt och hållet ansvarig för texten.

Tack Anders, Lennart och Katarina som varit mitt resällskap, mina diskussionspartners och så mycket mer.

Ekerö i juni 2020

Ove Myrberg

Innan vi går vidare:

Det finns förstås anledning att fråga sig dels vilket område som avses med ”Mellanöstern” och dessutom varför jag stavar med stort M i denna text. Området som avses är – får jag erkänna - något löst i kanten. Kärnområdet i benämningen av territoriet är tvåflodslandet, dvs den bördiga marken mellan floderna Eufkrat och Tigris och områdena norr och söder därom och omfattar även dagens Syrien, länderna på arabiska halvön, Jordanien, Palestina och Irak. Jag inkluderar här också nuvarande Egypten, Turkiet, Iran och Afghanistan. Man skulle också kunna tänka sig områdena längre norrut som Kaukasusområdet och Turkmenistan med hänvisning till historia och kultursammanhang. Även de flesta nordafrikanska länder skulle kunna räknas in. Stavningen med stort M har förstås en utgångspunkt som är eurocentrisk men det är svårt att hitta ett mer neutralt uttryck som på motsvarande sätt snabbt fångar in en motsvarande del av världen. Så – för min del – låt gå för Mellanöstern av historiska skäl och att det stora M:et gör uttrycket till ett egennamn.

Översiktskarta Mellanöstern och Centralasien med omgivande länder. Långt ifrån alla länder är namngivna p g a platsbrist.

*

Många av oss funderar ibland på varför utvecklingen i Mellanöstern och Centralasien inte inneburit att mer avancerade samhällen utvecklats i denna del av världen med större rikedom, välfärd och mer avancerade politiska system. Det ligger förstås nära till hands att som etniska nordeuropéer ta vår utgångspunkt i Europa när vi värderar ett samhälle. Vi glömmer lätt betydelsen av hur en industriarbetarklass utvecklades långsamt och varit motorn i omvandlingen från feodalsamhällen via de borgerliga revolutionerna till jämförelsevis ekonomiskt framgångsrika länder med s k liberala demokratiska institutioner och välfärdsstater med omfattande transfereringssystem.

Välfärdsystemen bärs här upp av generella transfereringar av skatter med en i stort sett allmänt omfattad legitimitet (som Trägårdh beskriver). Den historiska händelsekedjan har skett på ett homogent sätt sammantaget över Europa utan inblandning av politiska makter från andra håll i världen, dvs vad vi i så fall skulle ha kallat ockuperande kolonialmakter med vårt eget språkbruk. Utvecklingen av de europeiska samhällena från tiden runt år 1500 då de europeiska samhällena inte skilde sig så mycket åt från Mellanösterns tog närmare ett halvt årtusende. Den sista hälften av

denna text – Kolonialism och nationalism – syftar till att visa hur Europas stormakter hållit tillbaka och format möjligheterna för Mellanösterns samhällen att utvecklas på egna villkor.

Den första hälften av texten berör i huvudsak kulturella och historiska olikheter mellan Europa och Mellanöstern/Centralasien. Här göms förstås en risk för felsyn där olikheterna betonas om man inte också ägnar sig åt bärande likheter. För att förstå särdragen i de kulturella skillnaderna finns anledning att läsa mer om de subtila delarna av Mellanösterns värdekultur med språk, dialog, m m. (Lästips: Naguib Mafouz' Kairotrilogi "Mellan de två slotten"). Och naturligtvis är mina bristande språkkunskaper en svåröverskattad barriär. De olika språkliga begreppsbildningarna innebär en ständig utmaning att transkribera som jag tyvärr ofta kommer till korta inför.

För att föregå mina slutsatser som berör vår tid och mötet mellan två kultursfärer – den europeiska och den vi finner i Mellanöstern : Jag tror att trösklarna för att som vuxen träda in i en annan kultur, språksfär osv än den vi är födda i är högre och svårare för immigranten att överskrida än vad vi vill se från vårt håll, dvs svårare att få syn på även för de som ändå har viljan att hantera migrationen i världen som en normalitet– i tron att den är nödvändig eller oundviklig och alltid har funnits - och som samtidigt vill forma det goda samhället. Det senaste decenniet har immigrationen till Europa dominerats av invandring från Mellanöstern och i viss mån Östafrika. Här handlar det om Mellanöstern och ett försök att framhålla ett par kulturbegrepp som jag finner vara viktiga delar av det kanske enda bagage migranten för med sig när hen träder in i vår kultursfär. Men jag hoppas också att med lite faktabakgrunder kunna ge en tydligare relief och gestalt åt ett område som vi lite till mans har begränsade erfarenheter av. De begrepp och ord vi använder när vi talar om Mellanöstern vill gärna bli begränsade till ett fåtal och därmed också begränsande, ett fåtal tunnt utformade luftiga ord med oklart innehåll med vilka vi låter oss nöja.

Här följer ett par särdrag som jag tycker mig ha urskiljt och är av betydelse i det som formar livet i Mellanösterns samhällen. Det första begreppet är *hierarkier* och senare berörs också en något längre text om *härskaren* i några olika samhällen. De utgör båda ett kulturellt bagage för snart sagt varje immigrant från Mellanöstern. *Hierarkin* är en invand relation till omgivningen som många immigranter får kämpa hårt med i kontakten med de europeiska samhällena, inte minst det svenska. *Härskaren* är för de flesta en befrielse att slippa men sitter som förebild djupt i Mellanösterns samhällen och känns igen ibland som den tveksamma tryggheten i "en stark man".

Hierarkier – att ta plats i rangordningen

Under min yrkesverksamhet har jag vid några tillfällen haft uppdragsgivare med bakgrund i Mellanöstern. Jag har då vid ett par tillfällen erfart att det finns en rangordning inom den grupp som representerar eller är anknuten till beställaren. Det har i ett av fallen rört sig om en grupp iranier i en stockholmsförort där de bl a drivit restauranter.

Restaurantägarna. Min direkta kontaktman har i första hand haft rollen som revisor för företagen i gruppen. Mitt uppdrag gällde att göra inredning till ett par sammanhängande lokaler i Stockholms innerstad som skulle göras om till restauranter som en av restaurantägarna ville investera i.

Redan inledningsvis fick jag höra från min kontaktman att "du ska veta att vi får aldrig några lån från banken, så vår enda chans om vi behöver pengar till något är att vi hjälper varandra (med lån)". Dessutom "vi vet att om man ska tjäna pengar gäller bara hårt arbete så vi vänder verkligen på precis varenda krona".

Uppdragsgivarna visade sig helt ovana vid byggverksamhet men ville uppenbarligen pröva att göra investeringar i fler restauranter, där de nu aktuella var de första. Vi kom så småningom överens om

en prislapp för att göra handlingar (ritningar, rumsbeskrivningar m m) för själva inredningen. Eftersom det uppenbarligen – för mig – behövdes en hel del andra handlingar antog jag att byggaren skulle svara för dessa. Så visade sig inte vara fallet så det blev ganska mycket merarbete och problemlösning för mig. Det saknades en relevant projektledning vilket fick det att gnissla ganska mycket i kontakterna och det visade sig att de byggare som anlätades hade svårt att läsa ritningar, hade bristande kunskaper i svenska och jobbade svart. Det föreföll dessutom som att när jag skickat uppdaterade ritningar visade man dem inte gärna för byggarna (!). Min roll blev inte så mycket av den gode rådgivarens som det nog borde ha varit eftersom jag upplevde det som problematiskt att tillåtas få just denna betydelse som ju skulle innebära en hel del insyn och status i gruppen. Jag försökte gå en balansgång utan att gå över den röda linjen som jag uppfattade den. Så småningom blev motsättningarna så stora mellan mig och uppdragsgivaren att jag i slutskedet avpolletterades som arkitekt från den ena restauranten. Det visade sig också att en central affärsmetod var att de material och sakvaror jag föreslog i handlingarna kollade man upp prislappen på och en av de anställda (?) som skulle fungera som mellanhand fick sedan i uppdrag att hitta ”ett nästan likadant material fast 15 % billigare”. Detta fick jag veta eller förstod ganska långt in i projektet.

Hierarkin i gruppen blev så småningom uppenbar. En man som stod en bit ner i hierarkin skötte den dagliga kontakten med byggarna, betalningen till dem och även med mig när det kom till att lösa praktiska problem. Under projektets gång var tre eller fyra byggare engagerade, samtliga utanför skattesystemets ramar. För egen del skickade jag mina fakturor och fick kontant betalning för dessa på byggarbetsplatsen. Problem uppstod vid den sista fakturan då jag tvingades kontakta kronofogden vilket ledde till upprörda scener. Min sista kontakt med gruppen var som vittne i en rättegång mot kontaktmannen på arbetsplatsen som rörde ekonomisk brottslighet. För att göra bilden något mer fullständig kan tilläggas att jag redan tidigare haft ett uppdrag att inreda och rita om ett kafé i innerstaden på uppdrag av en kvinna som var släkt med någon/några personer i gruppen och till vilken det rådde ett spánt förhållande. Hon drev då redan en större restaurang i samma förortscentrum som de övriga i gruppen arbetade i. De senare varnade mig för att hon inte var pålitlig, vilket jag inte märkte något av i våra kontakter. Även kaféet byggdes med hjälp av svart arbetskraft. Jag tolkade situationen som att hon – troligen som kvinna – förväntades inordna sig i den övriga gruppens hierarki vilket hon uppenbarligen inte var intresserad av och också stod emot.

Den kurdiska familjen. Det andra exemplet handlade om en kurdisk familj med rötter i Turkiet. Varför de lämnat Turkiet känner jag inte till men resan gick enligt lite osäker uppgift över London där man haft en restaurang. Jag fick kontakt med familjen första gången 2006. Familjen bestod av man, hustru och om jag minns rätt fyra vuxna barn. Det mesta snurrade kring den kraftfulle pappan som talade hygglig men inte särskilt bra svenska. Han hade under en tid suttit i kommunfullmäktige som ledamot för Folkpartiet. Vad han gjort under sin första tid i Sverige förblev för mig okänt. Familjen bodde intill ett förortscentrum norr om Stockholm och pappan – vi kan kalla honom Salman - hade vid inledningen av vår kontakt köpt en fastighet i närheten. Fastigheten var en f d mindre livsmedelsbutik i ett hörnläge mellan tre radhuslängor. Vid vår första kontakt höll pappan på att starta upp en grossistverksamhet för fisk som importerades som frysvara från Sydostasien via Belgien eller Nederländerna. Flera familjemedlemmar deltog som anställda i verksamheten vars praktiska del innebar att fisken ompaketerades till mindre volymer och levererades i huvudsak till restauranger i stockholmsområdet. Det visade sig med tiden att affärerna var lyckosamma.

Mitt uppdrag – som jag såg fram emot även om det bar på en hel del utmaningar - var att vara arkitekt och rådgivare för en komplettering av byggnaden med bostäder och i ett första försök skissade jag fram två större etagelägenheter. För att genomföra projektet krävdes en ny detaljplan och kommunen var med på noterna. Från grannarna fanns delvis ett motstånd mot projektet. Det kom sig säkert delvis av det besvärliga att ha en byggarbetsplats i omedelbar närhet under lång tid men drag av misstänksamhet mot byggherren (Salman) var också tydliga. Under samrådsprocessens

slutfas föreslog kommunens handläggare att detaljplanen skulle kunna tas som en del av ett större planprojekt i omedelbar anslutning. Det skulle innebära att Salmans familj inte behövde betala för detaljplanen.

Det dröjde lång tid, flera år, innan jag åter fick kontakt med Salman och jag tänkte att projektet var nedlagt. Vid kontakt med kommunen visade det sig att planhandläggaren slutat och att löftet att ta in Salmans projekt i en större plan blivit "bortglömt". Salman hade tålmodigt väntat. Vi började om från början med delvis nya förutsättningar som bar fram till förslag om fyra mindre etagelägenheter. Till restriktionerna hörde att grossistverksamheten på bottenplanet inte fick påverkas under byggtiden vilket inte gjorde projektet lättare. Även i detta fall var byggherren Salman helt ovan vid byggverksamhet och frågorna och missförstånden blev ganska många. Detaljplaneprocessen genomfördes och även bygglovprocessen men ändringarna började bli många, delvis på grund av Salmans och hans familjs successivt ändrade önskemål. Ovanan vid att läsa ritningar och handlingar och vid att delta i projekteringsprocessen ledde till missförstånd. Ett allt tydligare inslag förutom kunskapsbristen om den svenska byråkratiska ordningen blev ett drag av misstänksamhet mot de konsulter som jag föreslog i processen allt tydligare och tempot sjönk efter hand som de avpollletterades. Salman behövde förtvivlat väl en projekt- och byggledare men förstod inte behovet och riskerna med att stå utan. När jag utfört större delen av projekteringen – som är ett anspänningsfyllt och komplext arbete med att ta fram arbetshandlingar - kom Salman, efter diskussioner med hustrun, med ändringsförslag som gjorde att en omfattande del av projekteringen måste göras om. I detta sena skede var jag så utmattad av alla förvirrande ändringar att jag fann det bäst att avsäga mig fortsatt uppdrag.

Historien slutade ändå inte där. Efter ett par dagar dök Salman och hans hustru upp på mitt kontor med ett stort fång rosor och bad mig enträget att fortsätta. Jag lät mig övertalas, vi kompromissade och jag fortsatte ännu en tid att fullfölja projekteringen. Efter ett par veckor dök Salman oväntat upp på kontoret igen och la några stenskivor på mitt bord. Han ville byta fasadmateriäl från de mönstrade skivor jag tänkt mig till en sorts lerskivor han hittat någon leverantör för i Turkiet till ett betydligt lägre pris. Vi hade tidigare många gånger diskuterat fasaden som jag lagt stor vikt vid eftersom platsen där huset stod behövde en märkesbyggnad med en försiktigt monumental karaktär. Hans förslag skulle återigen innebära en omfattande omprojektering och sakna det uttryck jag arbetat igenom. Dessutom krävs en lång tillståndsprocess med miljöprövningar för att ta in byggmaterial i EU. Det blev för mig droppen och jag lämnade där slutgiltigt uppdraget eftersom vi inte kunde komma överens. Han hade också på egen hand fått godkänt av kommunens bygglovhandläggare för att ändra fasadmateriäl trots att jag förankrat mitt förslag hos stadsarkitekten. I efterhand tror jag mig ha kunnat förstå att det inte bara handlade om kostnader. Jag hade inledningsvis visat ett par exempel på fasadutformningar som – vilket jag inte insåg då - låg nära vad man ofta kan se kring Medelhavet, vilket mänskligt nog väcker längtan och drömmar. Projektet är såvitt jag har sett nyligen färdigställt enligt mina ritningar förutom fasaden.

Under denna långa resa lärde jag mig förstås en hel del. Som framgår ovan hade Salman en roll närmast som patriark i sin familj, den familj som också i sina yrkesliv stannat nära honom. Relationerna till övriga familjen präglades av en värme i rösten, men det rådde ingen tvekan om vem som hade ansvaret och ytterst bestämde när det gällde byggprojektet. Vid några få tillfällen talade jag med en av sönerna i familjen och det framgick att han hade en hel del synpunkter som han framförde till mig med visst eftertryck. Det skedde lite i skymundan och sonen tystnade när Salman närmade sig. Hustrun behandlades såvitt jag kunde se med respekt och värme, men även mot henne fanns någon sorts osynlig röd linje när saker och ting skulle avgöras och ståndpunkterna skilde sig åt. Upplevelsen av familjens helhet var en sammanhållning med mjuk respekt och värme men skillnaden mot vad man känner av i någon sorts etnisk svensk "normalfamilj" ändå påtaglig. Även inom denna kurdiska familj framstod relationerna som en hierarkisk ordning.

Jag sörjde efteråt att jag inte lärde mig hantera relationen bättre. Att i praktiken försöka vara den som skulle hjälpa familjen att lotsa ett svårt och för dem livsavgörande ekonomiskt projekt i hamn innebar ett stresspåslag för mig men stressen måste givetvis ha varit minst lika stor för Salman och hans familj. Att förstå hur den svenska byråkatin/välfärdsstaten fungerar är inte lätt för den infödde svensken men med den direkta inblick jag fick vid detta tillfälle stod det klart för mig hur mycket svårighetsgraden stegrades om man har språkproblem och saknar överblicken och koderna.

Tröskeln att över huvud taget försöka ge sig i kast med offentliga komplicerade system, t ex det svenska skattesystemet, växer med svårigheterna och man skyggar lätt, vänder sig till ”de egna” och en krets där man är förstådd. Förödmjukelsen att känna sig lägre stående inför ett mäktigt offentligt system som är svårt att förstå blir en tung drivkraft att lösa problemen på annat sätt. Mekanismen blir differentierande, inte integrerande.

Hierarkin är för *härskaren* en omistlig del av makten, djupt integrerad med hans förutsättningar att dominera över alla strukturer nedanför i maktordningen. Hierarkier känner vi hos oss som är etniska svenskar kanske mest igen från våra arbetsplatser i vårt dagliga liv. De kan förstås se olika ut, t ex om man jämför mellan olika länder där de är mindre påtagliga i de nordiska länderna och tydligare avläsbara bara lite längre söderut.

Ett vanligt ord när man talar om olika sorters hierarkier är maktdistans, som säger något om en underordnad individs **förväntningar** på inflytande. Vill man fördjupa sig i detta kan man rota lite mer i socialantropologen Geert Hofstedes kulturdimensionsteori där maktdistans är en av sex dimensioner. De nordiska länderna ligger alla nära ena änden av dessa index. Det är också lätt att förstå att spänningar uppstår om man ställer en hierarkibyggande kultur eller ambition mot kraven på jämställdhet och jämlikhet. Den som tar med sig sina starka hierarkiföreställningar in i det svenska arbetslivets ibland svårutforskade värld stöts lätt tillbaka och/eller hamnar i ett dilemma gentemot sin hemmatillvaro. Nån som har sett en chef bära *niqab*? Summa sumarum är mellanösternimmigrantens medhavda hierarkikultur inte bara en svårighet att anpassa sig till t ex jämställdhetskrav. Dynamiken blir lätt också en studs tillbaka till mer igenkända relationer i t ex släkten och en naturlig frestelse att bygga sin trygghet här med ett avståndstagande till det mer svårförstådda. Och vi/den som är ”innanför” börjar prata om ”utanförskap”. Så är dynamiken igång.

Kanske frestas någon att tänka in även begreppet hederskultur här men detta brukar reserveras för föreställningar om hur de unga kvinnorna förväntas uppföra sig och inskränker deras fri- och rättigheter genom hedersförtryck. Jag är inte säker på att ordet ens finns på arabiska. Det vi kallar hederskultur uppstår ofta inom områden/länder med svaga gränser och statsbildningar och kan ses som ett försvar av släktens eller klanens heder och till och med överlevnad. Det handlar delvis om andra individer som hbtq-grupper men de unga kvinnorna är vanligen de utsatta.

Härskaren – hierarkins toppgestalt

Föreställningen om ett personligt, enväldigt, politiskt ledarskap benämns med ett flertal olika titlar: t ex sultan, shah, emir, kalif, khan eller khagan (kejsare), mogul m fl. Föreställningen om härskaren går mycket långt tillbaka och auktoriteten och legitimiteten stöddes i historisk tid ofta av religiösa föreställningar och prästerskap. Exempelvis stödde sig de persiska härskarna – Kyrios och Dareius I och II - på den zoroastriska världsuppfattningen (mer om denna senare). Härskaren trädde inte sällan in i en redan etablerad hierarki eller ordning och tronföljd men den är också ofta relativt löslig och varierar starkt. Hans legitimitet upprätthölls oftast av släktskap med klanledare men kunde också utgöras av militär dominans över ett territorium. Inte sällan upprätthölls en stark livvaktstyrka till skydd mot palatskupper och konkurrerande släktingar. Mord på en närstående släkting för att komma åt härskarmakten var ändå relativt vanligt förekommande. Ibland vändes

livvaktstyrkan mot härskaren och blev hans död. Exempel på detta är bl a mamlukerna i Egypten under 1200-talet, som ursprungligen rekryterats som livvaktstyrka med slavar av mongoliskt ursprung. Mamluk betyder *ägd* vilket hänför sig till att de importerade slavarerna inte hade någon relation till någon annan än härskaren och då antogs vara lojala med denne. Den osmanska ordningen – från 1200-talet och fram till 1923 - med en sultan som enväldig härskare och där ofta men långtifrån alltid äldste sonen ärvde positionen var relativt fast etablerad. Under sultanen fanns *divanen* bestående av ett antal vesirer som ett råd eller regering. Därunder en omfattande regional organisation till hjälp att kontrollera det stora riket.

Härskarens "kvalitet" kunde självfallet variera starkt. Hans funktion kan diskuteras. Härskaren Dareius persiska namn betyder ordagrant "upprätthållande det goda". Här upprättades bl a ett skattesystem som finansierade väginvesteringar, ett postväsende och ett myntsystem. Och förstås ett omfattande hov, beläget i Persepolis. I senare tid då Sidenvägarna etablerades fördes av de mer framsynta härskarna ett administrativt system för registrering av varor i handeln med karavanerna och en i någon mån ordnad försörjning av de fattigaste (*Zakat* eller allmosan är en av islams fem pelare). Karavanvägarna som utgjorde Sidenvägarna fick karavanserajer med härbärgen, stallar och förrådsutrymmen för varor. Landmärken i form av torn i de ofta platta stäpp- och ökenlandskapen uppfördes utefter vägarna till ledning för karavanerna. De blev så småningom en naturlig idémässig övergång till gestaltningen av moskéernas "kyrktorn" som vi känner som minareter (arabiska *madana*). Mot detta ska ställas en mängd mindre goda härskare som inte sällan framstår som rumlare, drinkare, knarkare och mördare.

Kvinnor innehade sällan eller aldrig den yttersta härskarmakten men kunde som "första hustru" eller änka ibland få stort inflytande vid hoven, exempelvis Timur Lenks hustru Bibi Khanym.

Avgränsningen av dynastiernas härskarområden i form av landgränser var relativt osäker och flytande. Erövringskrig var ofta förekommande och omfattande, vilket följer av att upprätthållandet av en större här för makt och rikedom kräver att man roffar åt sig vad man kan, gärna i andra riken. Språkskillnader hade sin betydelse för att avgöra vilka som "hörde till" och vilka som inte gjorde det. Arabiskan blev efter islams etablering i början av 600-talet ett i viss mån sammanhållande språk. Exempel på dynastier är: akemenider, sasanider, safavider, seldjuker, parther och mot Centralasien samanider, sogder, uzbeker med många fler.

Ett av de stora historiska händelseförloppen i Mellanöstern var den mongoliska expansionen från Centralasien genom Djingiz Khan (1162 – 1227, *khan* uttalas med ett stockholmskt *ch*-ljud). Med utgångspunkt från Mongoliet sände Djingiz Khan och hans söner sina mycket snabba och rörliga trupper såväl utefter Sidenvägarna mot sydväst och väster som österut mot Kina och lade under sig enorma landområden med stor brutalitet. Erövringarna lär ofta ha gått till så att han med sin blixtsnabba armé anföll och förstörde en stad och lät mördra en stor del av dess befolkning, vilket sände skräckvågor genom omgivande städer och landområden. De lokala härskarna i omgivningen underkastade sig utan strid mot löfte att skonas från samma öde. Khanen hade rykte om sig att sedan visa tolerans mot religioner och lokala sedvänjor och att kunna välja sina lokala administratörer med stor skicklighet. Riket har så småningom beskrivits som världshistoriens största. Det tenderade ändå att falla samman efter relativt kort tid men återupprättades till stor del som det timuridiska riket genom Timur Lenk (1336 – 1405, "Timur den halte" efter en stridsskada i ungdomen). Även Timur var en mycket grym fältherre och de båda mongolerna anses var och en vara skyldig till minst en miljon människors alltför tidiga död.

En del av härskarna visade ett stort intresse för vetenskap och kultur och blev viktiga mecenater genom att locka lärde i matematik, astronomi, läkekonst, filosofi, poesi m m till sitt hov. Även översättare och lagkunniga stod högt i kurs. Bland annat översattes många grekiska texter till arabiska och räddades därigenom till eftervärlden. I Bagdad etablerades Visdomens hus genom kalifen *Harun al-Rashid*, en institution att likna vid Alexandrias Academeion. Den fungerade som

ett universitet med forskning och gav breda utbildningar i arkitektur, ingenjörskonst, läkekonst m m och hade ett mycket omfattande bibliotek. Dess blomstringstid inleddes med kalifen *Al-Mamun* i början av 800-talet. Visdomens Hus (*Bayt al-Hikma*) förstördes med hela Bagdad 1258 på order av den mongoliske härföraren *Hülegü khan*, bror till Kublai khan, som vräkte lejonparten av alla böcker i Tigris. Kunskap var redan då ett skarpladdat och farligt vapen. Matematikern och filosofen *Nasir al-Din al-Tusi* fick ändå litet tumme med Hülegü och lyckades rädda ca 400 000 texter till ett persiskt observatorium.

*Ibn Sina
(Avicenna)*

*Ulug Beg och en sektion av hans
observatorium på sovjetiskt frimärke*

*Ibn Rushd
(Averroës)*

Totalt sett har den följande vetenskapshistorien och kulturhistorien efterlämnat ett enormt arv som grundlagts och hämtats från österns lärde. Behöver jag nämna *al-Khwarizmi* och hans algoritmer? Eller *Averroës (Ibn-Rushd)* i Andalusien, där Toledo lär ha haft mer än 70 bibliotek, som förmedlare av Aristoteles texter till tillskyndande nordeuropeiska lärde? Eller *Ulug Beks* astronomiska observationer och tabeller upprättade med hjälp av en jättelik sextant i det väldiga observatoriet i Samarkand och samlade i *Zij-i-Sultan-i Gurkani*? Hans arbeten tog vägen över Konstantinopel och fick sedan stor betydelse för Europas astronomer. Eller den likaså i Samarkand verksamme *Avicenna (Ibn-Sina)* vars böcker i medicinämnet blev kurslitteratur på många europeiska universitet under 400 år. Har ni ett kvitto på er är det resultatet av en uppfinning i österns handelskultur.

Härskaren inför nya samhällen

Nedanstående berättelser är ett försök att få syn på begreppet härskarmakt, den historiska bakgrunden i några länder och hur härskaren mött den moderna tiden. De historiska redogörelserna om Persien/Iran, Saudiarabien och Turkiet nedan är förstås mycket komprimerade men framställningen har heller inte varit inriktad på en historieskrivning i vanlig mening utan har främst tagit sikte på hur härskarmakten med sin mångtusenåriga bakgrund kunnat förändras och formas i den förändrade världen då nya förutsättningar börjat gälla. Föreställningen är idag i högsta grad levande och det är lätt att känna igen dragen hos en mängd av världens politiska ledare.

Persien/Iran – mullorna krossar kejsarmakten och civilsamhället

Det bör nog redan här framhållas att det iranska prästerskapets övertagande av den direkta politiska makten genom den s k revolutionen 1979 är en avvikande företeelse i den islamska historien. Traditionen har tidigare pekat på att prästerskapet gärna befunnit sig nära makten för att utöva inflytande men undvikit ett direkt ledarskap. Den shiitiska tolkningen av historien är att man väntar på den tolfte imamens återkomst då han ska ta över både den religiösa och världsliga överhögheten i ett kalifat och skapa ordning och rättvisa i världen. Vi återkommer snart till detta. Det iranska prästerskapet har gjort tolkningen att när återkomsten dröjer är det rimligt att tillfälligt upprätthålla

denna makt i hans frånvaro. Det återstår att se om denna förändring av traditionen kommer att bli varaktig.

När vi närmar oss modernare tider, i det här sammanhanget 1800-talet, förändrades efter hand härskarnas förutsättningar när moderniteten från Europa trängde på. I det försvagade Persien härskade under 1800-talet Qajardynastin, som inte minst genom brittisk närvaro öppnade landet för påverkan av europeiska nyare tänkesätt. Det större sammanhanget var Storbritanniens expansion som kolonialmakt i Indien/Pakistan och i någon mån Afghanistan. Även Ryssland etablerade en närvaro i Persien. Situationen öppnade för en del framtvungade reformer av skolväsendet, etableringen av järnvägar samt en konstitutionell rörelse för reformer av statsförvaltningen. Det senare resulterade i att den konservativa *Muzaffar al-Din Shah Qajar* tvingades erkänna etableringen av en konstitutionell demokrati 1907. Det nya statsskicket infördes aldrig i praktiken på grund av shahens starka motstånd med hjälp av Storbritannien och Ryssland. En hel del av konstitutionens intentioner blev ändå verklighet då krigsministern Reza Khan ledde en statskupp 1925 och utropade sig som *Shah Reza Pahlavi*, som kom att leda landet till 1941 då han tvingades i landsflykt. Under denna tid genomfördes ett flertal reformer och staten etablerades som sekulär. Namnbytet till Iran skedde 1935. Storbritannien och Sovjetunionen var båda mycket aktiva inte minst för att förhindra ett tilltagande tyskt inflytande. Efterträddaren 1941 Mohammed Reza Pahlavi – som följande utropade sig till *Shahanshah-Aryamehr* med betydelsen *konungarnas konung och ariernas ljus* – fortsatte moderniseringen av Iran med inrättande av universitet och industrietableringar m m. Shahen tvingades som resultat av konstitutionen acceptera en premiärminister ur parlamentet, Mohammed Mosaddeq – som drev nationalisering av oljetillgångarna som stod under brittisk kontroll.

Mohammad Mosaddeq

Britterna tog hjälp av USA som genom CIA drev en hemlig operation och kunde genomföra en ny statskupp 1953 som drev Mossadeq i landsflykt. I förberedelserna för kuppen ingick förtal av Mosaddeq, organiserade protester och demonstrationer och stödoperationer för shahen. Därefter kunde shahen nedtona det nationalistiska inslaget i ekonomin och släppte in utländskt kapital för industriinvesteringar. Han drev också igenom en ny familjepolitik och underlättade för kvinnors deltagande i samhällets offentliga delar, bl a som parlamentsledamöter. Även jordreformer för en något mer rättvis fördelning av jordbruksmark genomfördes. Till den period som beskrivs ovan återkommer vi med en något mer utförlig redogörelse i avsnittet om kolonialismen.

Men Shahens alltmer diktatoriska styresätt med betoning på hans egen person som arvtagare till de gamla persiska kungarna samt ett allt större rörelseutrymme för bl a USA ledde efter hand till en tilltagande proteströrelse. Revolten kom 1979 och Mohammed Reza Pahlavi tvingades fly. Han avslutade därmed en obruten rad av kungadynastier i Persien sedan 3000 år. I efterspelet till revolten tog det välorganiserade islamska shia-prästerskapet över allt mer av maktpositionerna och genomdrev – efter en folkomröstning – en konstitution utvecklad av ayatolla Khomeini under hans irakiska exil trots att en hel del andra politiska krafter bidragit till omvälvningen, även sådana med socialistisk inriktning. Mullornas övertagande av makten gick så småningom över i en omfattande repression mot ickemuslimska eller sekulära krafter med avrättningar av oppositionella i tusental. Detta ledde i sin tur till den stora diasporan av iranska intellektuella i västvärlden.

Utan en djupare beskrivning kan man ändå slå fast att det politiska styrelseskicket är starkt auktoritärt med vissa demokratiska inslag. Strukturen i ledarskiktet är i viss mån ett kollektiv (men ingen monolit) och innehåller några institutioner med möjlighet att ”bevaka” varandra. I praktiken uppträder ledningen med en maktställning som liknar härskarens och möjligheterna till egentligt

folkligt ansvarsutkrävande ”nedifrån” är mycket begränsade. Den skulle närmast kunna beskrivas som en teokrati med en konservativ moralistisk islamsk värdegrund som utgör en betydande del av den politiska plattformen. Den moralistiska inställningen är en viktig del även av utrikespolitiken som blir nationalistisk och uppvisar maktambitioner gentemot en stor del av Mellanöstern. I vilken mån de ekonomiska resurserna i Iran kontrolleras av mullorna genom direkt ägande är inte helt enkelt att hitta uppgifter om.

Paus

Här tycker jag vi kan ta en paus i allvaret. Man kan ta en promenad till Östgötagatan och Café Blå strax norr om Skånegatan på Stockholms Söder. Gå in och ta en kopp turkiskt kaffe som ordnas av de iranska häxorna i caféet. När man avnjuter den kan man ta med koppen med kaffesump och gå in bakom disken. Där tar den äldre av damerna fram en kortlek och tillsammans med sumpen förutsäger hon din framtid om du vill ha koll på den. Kan kanske vara lite skönt att veta ?

Saudiarabien – de manövrerande härskarna

På den arabiska halvön har man gjort fynd som tyder på att den varit bebodd i mer än 100 000 år . Saudiarabien ligger utanför området som kallas Bördiga halvmånen som sträcker sig utmed Euftrat och Tigris dalgångar via norra Syrien och söderut utmed medelhavskusten. Även Nildalen och en länk till denna kan räknas hit. Tidigare hade arabiska halvön en betydligt bördigare jordmån men genom klimatförändringar har jordens ytskikt torkat ut till - i stor utsträckning - ett ökenområde. I väster gränsar en bergskedja till Röda havet. Jordbruksmarken har en begränsad omfattning – ca 4% av landarealen – och finns i stort sett bara i kusttrakterna. Under årtusendena före vår tideräkning befolkades halvön av stamriken med högtstående kultur där handeln utgjorde ett centralt inslag. Handelsvägar gick mellan den östra kusten och Jemen mot Medelhavets östra delar med Medina och Mekka som viktiga knutpunkter. Här föddes och levde också Muhammed 570-632 v t och samlade de arabiska stammarna till ett mer sammanhållet rike under islam. Hundra år senare sträckte det sig mellan Sevilla i väster till Samarkand i Centralasien. Det kom snart att spricka upp i flera delar.

Dynastin Saud förenade sig i mitten av 1700-talet med den fundamentalistiska rörelsen wahabbiterna (efter *Muhammad ibn Abd al-Wahhab* 1703–1792) och skapade på så sätt en religiös grund för att efter hand få en samlad kontroll över beduin-stammarna på arabiska halvön. Det relativt lösligt sammansatta riket sträckte sig då också fram till Persiska viken i öster men omfattade inte Oman och Jemen. Beduin-stammarna hade i praktiken den egentliga makten över arabiska halvöns inre delar och behärskade handelsvägarna mellan Arabiska havet och Medelhavet. Denna situation var stabil till 1810-talet när osmanerna efter hand trängde fram och övertog för en tid kontrollen över större delen av området. De inre svårtillgängliga delarna dominerades fortfarande av

Ibn Saud

beduinerna. Saudierna tvingades flytta sina basområden till ungefär nuvarande Kuwait men fortsatte att ansätta det osmanska imperiet. År 1901 återerövrade man sin gamla hemort Riyadh och utropade självständighet för provinsen Najd som kom att kallas det tredje saudiska riket. Expansionen fortsatte och 1932 utropade *Abd al-Aziz* – vanligen kallad *Ibn Saud* i väst - kungadömet Saudiarabien genom en sammanslagning med de övriga stora provinserna på halvön. Britterna, som med sina ambitioner som kolonialmakt haft en närvaro i området sedan lång tid, började dra sig tillbaka men ersattes av USA som engagerade sig i sökandet av olja från 1933. Man fann stora oljetillgångar från 1938 och amerikanska bolag hade då redan fått omfattande utvinningsrättigheter. Det blev grunden för USA:s starka intresse för området och innebar också en roll som garant för

kungahuset Saud:s ställning.

Ibn Saud, som fungerade som kung till sin död 1953, var starkt troende muslim och höll också fast vid bandet till det wahhabitiska prästerskapet. Det resulterade i ett starkt konservativt samhälle som tack vare oljeinkomsterna ändå kunde moderniseras industriellt och i uppbyggnaden av en välfärdsstat för de saudiska medborgarna. De många gästarbetarna, av vilka landet är kraftigt beroende, saknar till stor del rättigheter och tillgång till välfärdssystemet. Slavhandeln – som var sidenvägarnas viktigaste handelshandelsvara - avskaffades först 1962. Saudierna är inte den enda släktdynastien i Saudiarabien men har karaktäriserats av en vilja att upprätta konsensus med andra makteliter och har fram till nu på så sätt undvikit ”onödiga” konflikter. Ibn Saud och hans efterföljare har visat mycket litet intresse för demokratiska reformer.

Wahhabismen är en utpräglad sunniriktning inom islam men shiiter finns i de östra delarna av landet och utgör ca 15 % av befolkningen. Den stora saudisläkten har med tiden blivit talrik och lär bli omfatta 5 000-6 000 personer som kallar sig prinsar. Inom släkten finns flera grupperingar.

När Ibn Saud avled 1953 efterträddes han av kronprins Saud. En annan av sönerna, Faisal, tog vid som kronprins. Saud gjorde sig snart omöjlig som kung genom sitt utsvävande lyxliv och avsattes 1964. Ny kung blev Faisal. Under Faisals tid skedde en viss modernisering. Det centrala bolaget för oljeutvinningen var amerikanska Caltex som 1942 bytte namn till Arabian American Oil Company (Aramco). Vid denna tid hade sauderna släppt in amerikanska trupper i landet för att skydda oljeanläggningarna som under Andra världskriget hade blivit mycket attraktiva för krigförande makter i o m den motoriserade militära vapentekniken.

Under de följande decennierna höll Saudiarabien fast vid de starka banden till USA. Samtidigt har det enväldiga kungahuset tvingats balansera mellan å ena sidan konservativa/religiösa krafter inom landet - dessa har bitvis utgjort en våldsamt beväpnad opposition - och å den andra protester mot arbetslöshet och social ofärd då oljeinkomsterna i perioder avstannat eller minskat.

Oljeinkomsterna har oftast utgjort en mycket betydande inkomstkälla som i princip helt tillfallit sauderna genom Aramco. Bolaget kom efter hand att ägas av saudiska staten (helägt 1980). Å andra sidan innebar dessa intäkter att investeringar i övriga näringar åsidosatts så att den totala BNP:n ibland sjunkit. Vid kriget i Palestinakonflikten 1967 och 1973 har Saudiarabien strypt oljeleveranserna till USA.

Under 1980-talet var oljeinkomsterna relativt låga och skapade ”social oro” och spänningar i landet. Djupa orättvisor och korruption rådde samtidigt som konservativa religiösa krafter ställde krav på mer kraftfulla sharialagar och kamp mot de Iranstödda shiia-grupperna. Vid ett par tillfällen utbröt blodiga motsättningar med upp till 1400 dödsoffer i Mekka där shiitiska pilgrimer utgjorde de flesta av offren. Även efter Kuwait-kriget 1990-91 blossade väpnade oroligheter upp, främst på protester mot den amerikanska militära närvaron vid islams heligaste platser. Det saudiska kungahuset balanserade delvis de ständigt återkommande konflikterna genom successiv uppbyggnad av en välfärdsapparat med skolor, bostadsbyggnadsprogram, hälso- och sjukvård, en viss basinkomst m m.

Kung Faisal mördades 1975 av en släkting och kom att ersättas av kronprins Fahd, då den tilltänkte efterträdaren befanns oduglig. När denne i sin tur avled 2005 ersattes han av kung Abdullah. Abdullah har också försökt dämpa de folkliga protesterna genom att inskränka de kungligas förmåner något men fortsatte också jakten på terrorister även inom den statliga apparaten. Bland de mer fundamentalistiska islamska krafterna fanns Usama bin-Ladin som på sin kritik utvisades 1991 och senare också förlorade sitt saudiska medborgarskap. Al Qaida stärktes ändå successivt bl a genom ett samgående med grupper i Jemen och fortsatte sin terrorverksamhet i landet. Denna trappades upp inte minst efter USA:s inmarsch i Irak 2003 då rena eldstrider utkämpades i Riyadh förutom flera självmordsattacker mot utländska bosättningar. Omfattande

fängelsestraff utdömdes så småningom tillsammans med en hel del dödsstraff. Bakgrunden till händelserna efter 2003 var bl a terroråden i New York 11 sept 2001 som ledde till att USA utövade ett hårt tryck under "kriget mot terrorismen" och ställde krav på att ha militär närvaro i Saudiarabien. Dessutom skulle landet delta i terroristjakten samtidigt som den folkliga opinionen i synnerhet på den religiösa högerkanten närde en mycket påtaglig fientlighet mot USA, även om en del tog avstånd från angreppen i New York.

Efter hand har regimen också tillåtit större demokratiskt inflytande via *majlis al-shura*, en sorts rådgivande församling dominerad av män och utan lagstiftande makt, samt val till lokala provinsförsamlingar där även kvinnor haft tillträde. Utgångspunkten när det gäller kön är annars att kvinnors rättigheter och möjligheter att uttrycka sig är mycket starkt begränsad.

Den arabiska våren 2011 pressade också kungahuset till förbättringar i välfärdssystemet men krav på större demokratiskt inflytande via majlis al-shura motstods trots att händelserna i Nordafrika innebar en påtaglig oro bland sauderna.

Kung Abdullah avled i januari 2015 och efterträddes av kung Salman. Ny kronprins blev sonen Mohammed bin-Salman ("MBS"). Kung Salman har bl a sett till att klanen Sudayri, en del av den saudiska ätten, stärkt sitt grepp om det yttersta inflytandet. I praktiken har kronprinsen Mohammad bin-Salman övertagit regerandet från den sjuklige kung Salman och inlett en viss liberaliseringskampanj och ett ekonomiskt reformprogram kallat Vision 2030. Men han har också utmanat de många prinsarna och deras möjligheter att sko sig på sin maktställning bl a genom en kidnappningsaktion 2017, som han hävdar som en antikorrupsionsaktion. MBS anses också igga bakom anfallet på Jemen liksom mordet på (den milde) kritikern Jamal Khashoggi. I en tid då Saudiarabien präglas av påtagligt missnöje med sociala orättvisor och politiska begränsningar kan det så småningom visa sig ödesdigert att utmana omgivningen som MBS gjort.

Man kan känna igen den historiska uppkomsten och utvecklingen av en härskarmakt i nuvarande Saudiarabien som en mindre dynasti som genom territoriell expansionism i huvudsak med militära medel upprättat kontroll över ett större område. Av vital betydelse är sambandet och alliansen med en religiös rörelse som kontinuerligt funnits i härskares närhet. Islam har – liksom f ö judendomen – dialogen (*shoura*) som ett bärande element i skrifter och tradition, ett förhållningssätt som i detta fall även har gällt härskares relation till såväl sin omgivning inom landet som koloniala/nykoloniala makter. Parallellt med detta snarast konsensussträvande drag finns förstås också repressionen som historiskt tycks vara ett generellt drag i maktutövningen hos härskarna. Särdragen i det saudiska exemplet är att kungahuset hållit sig kvar vid makten in i modern tid trots ständigt återkommande konflikter men också genom stöd av koloniala stormakter som garanter. Inte minst USA:s närvaro har skapat ett säkerhetspolitiskt utrymme och skydd från andra staters eventuella aggression. I andra stater med kolonial bakgrund ser man inte sällan hur perioder med ett styrelseskick som närmat sig en demokratisk ordning eller i varje fall intentioner ditåt har återgått till mer härskarliknande ordningar innan en mogen demokratisk stat uppnåtts. Exempel på det är Turkiet och Egypten.

Turkiet – från bysantinskt och osmanskt imperium till vacklande demokrati

Exemplet Turkiets historia förtjänar egentligen att beskrivas närmare men kräver ett större utrymme för att redovisas på ett givande sätt.

Ändå lite kortfattat:

Det romerska Bysans eller Konstantinopel utgjorde den sista resten av ett i huvudsak krympande imperium som upprätthölls under mer än 1000 år. Ett antal försök gjordes att återta territorier och maktpositioner som gått förlorade genom Roms fall. Staden Konstantinopel erövrades till sist av de islamska osmanerna 1453. (Benämningen ottomansk är en språklig variant av osmansk där det

Tayyip Erdogan i valkampanj i Bursa, Turkiet 2015 Foto Lennart Grönberg

senare numera är det vanliga begreppet). Osmanerna upprätthöll sitt imperium från 1200-talet fram till sammanbrottet i början av 1920-talet. Här skedde en abrupt förändring från den ålderdomliga osmanska ordningen till en snabb utveckling mot ett sekulärt moderniserat – men auktoritärt – samhälle med Kemal Atatürk som drivande gestalt. De militära styrkorna kom så småningom att få ett starkt grepp om politiken och återkom i maktens centrum med jämna mellanrum nästan in i våra dagar. Lite i taget kom ändå demokratiska institutioner att bli viktigare med parlament valt i fria val, vald president, självständigt rättssystem och fri press. En del av utvecklingen har skett som resultat av krav från EU då Turkiet försökt närma sig ett medlemskap. Tayyip Erdogan och AKP uppnådde via ekonomiska reformer en snabb ekonomisk utveckling från början av 2000-talet och fick ett omfattande stöd i folkopinionen. Den demokratiska utvecklingen har som bekant gått i stå och vänt sedan dess. I och med detta skärptes också striden mellan de kemalitiska sekulära och AKP:s muslimer.

Intressant är också den s k Gülenrörelsens uppträdande från 1980-talet, närmast en ny typ av islamsk rörelse initierad av predikanten och teologen Fethullah Gülen. Rörelsen är starkt idébaserad och mycket lösligt organiserad men har med sitt starka sociala patos och förespråkande av fredlig samexistens mellan religioner och islams olika grenar dragit till sig många lärare, läkare, journalister, jurister och soldater. Den har idag ett närmast världsomspännande nätverk. Den kallas också för *Hizmet* (Tjänsten) eller *Cemaat* (Rörelsen). Från att under en tid ha varit nära allierad startade AKP så småningom en formlig klappjakt på Hizmetanhängarna, något som förstärktes ytterligare efter det klumpiga försöket till militärkupp 2016 som man kan undra om det var allvarligt menat. Egentligen anses den avgörande maktkampen mellan militärmakt och den civila staten ha skett redan 2006, då militären hotade med ett ingripande sedan man uppfattade att AKP genom valet var på väg att lämna det sekulära arvet efter Atatürk. Efter kuppörsöket 2016 har Erdogan drivit igenom förändringar som börjat närma sig en närmast diktatorisk härskarmakt.

Vad är det vi ser – härskaren i dödskamp eller i nya kläder ?

I Europa brukar vi kalla ledare av Erdogans typ auktoritära, vilket för tanken till en tillfällig avvikelser från ett demokratiskt styrelsesätt, alltså speglade ett tämligen aningslöst eurocentriskt synsätt. Enligt min mening skulle den ordning som t ex Erdogan eftersträvar knappast ha varit aktuell utan den historiska bakgrunden med de osmanska enväldshärskande sultanerna och den kultur som hör samman med deras maktutövning. Begreppet härskare eller härskarmakt är en möjlig utgångspunkt då man försöker förstå situationerna i de alla flesta länderna i Mellanöstern. Erdogan har fö i intervju uttryckt att hans förebild är Abdulhamid II, sultan under det sena 1800-talet. (Vladimir Putin lär ha uttryckt att tsar Alexander III är hans förebild.) Likaledes finns det skäl att anta att den politiska maktordningen i Saudiarabien, Egypten, Iran, Uzbekistan, Syrien, furstendömena vid Persiska viken, Jordanien, Marocko, Mauretanien osv har direkta kopplingar till den historiska och politiska kultur som förutsätter härskarmakten. I några stater - Libyen, Irak, Libanon t ex - råder av olika skäl mycket ambivalenta och oklara situationer. Frågan är om dessa ska tolkas som begynnande avslut för det traditionella härskarstyret och övergångssituationer till nyare typer av styrelseskick. Några exempel som kommit längre på en utvecklingsväg är Indien, Tunisien och möjligen Algeriet. Den indiska utvecklingen har speciella särdrag med den starka brittiska koloniala närvaron med överhöghet över en mängd småstater med traditionella härskare och som sedan avlöstes av en på det hela taget fredlig avkolonialisering med Gandhis informella ledarskap. För närvarande finns risken för en backlash i den demokratiska utvecklingen med BJP:s öppet hindunationalistiska program.

Är det då någon skillnad på de furstar, borgherrar, kungar och kejsare vi haft i Europa jämfört med Mellanösterns härskare ? Kanske både ja och nej. Om den tidsmässiga utgångspunkten är romersk tid och tiden för invandrande germanstammar är härskarställningarna ganska lätta att känna igen i tanken på en manlig ledargestalt som bygger upp en intern hierarki med hjälp av våldsmakt och familjeallianser samt eftersträvande en personlig maktutövning. Maktutövningens båda delar är enkelt sett tillgången till och hanteringen av våldskapital men också uppvisningen av ett hov ouppnåeligt för gemene man där allianser kan slutas med hjälp av rikedomar, eleganta palats, dyrbara kläder, inredningar, fester osv. Den norsk-amerikanske sociologen Thorstein Veblen betecknade vid förra sekelskiftet denna livsföring för att demonstrera sin överlägsenhet som ”conspicuous consumption”. Vi känner väl igen beteendet från västvärlden.

I Europa utvecklades det vi kallar det feodala systemet så småningom med vasaller och adel med en underordnad relation till en kung/furste/kejsare. Denna politiska ordning saknades i princip i Mellanöstern och redan därmed började utvecklingsvägarna skilja sig åt. Runt 1400-talet utvecklades också de rikedomar handelsmännen i södra Europa (Venedig, Genua, Pisa m fl) samlade på sig till det vi kallar handelskapital, bl a genom verktyget ”ränta”. Det borgerskap och den arbetarklass som uppstod har efter hand lett fram till samhällsformationer som blockerat enväldshärskarens möjlighet att hålla sig kvar vid makten. De rester vi ser av de gamla furstehusen uppehåller ibland en representativ roll, understödd av starkare krafter, för att visa på repektive stats kontinuitet och stabilitet. Förfallet av den europeiska härskaren har pågått under närmare två sekler. Det finns goda skäl att gissa på deras slutgiltiga hädanfärd om... två sekler ?

... och vad kommer att hända: vardagslivet som krutdurk ?

De människor jag mött vid resorna i Turkiet, Iran, Uzbekistan och Egypten kämpar hårt för sitt dagliga levebröd. Det finns människor som tycks klä sig, bete sig och bära andra tecken på medelklassstillhörighet och som jag också haft samtalskontakt med men ingen tvekan råder om att den stora massan lever under knappa förhållanden och inte så få bär vittnesbörd om direkt

fattigdom. Det den lätt igenkände västerländske resande turisten i Mellanöstern möter är oerhörda mängder av människor med skyggt intresserade blickar som ibland är mörka men mest nyfikna och vetgiriga eller undrande. Det hörs ett ständigt återkommande "Hello", "How are you", "What's your name", "Welcome to Iran" eller var du nu råkar befinna dig. Tyvärr tar samtalet ofta slut där eftersom språkkunskaperna ömsesidigt är begränsade. Att bli hembjuden till en familj är inte heller ovanligt. Det som kanske är svårast är ofta kontakt och samtal med kvinnor om du är man. Att som man försöka hälsa på en kvinna genom att sträcka fram sin hand är oftast ingen bra idé. Det känns sorgligt eftersom kvinnorna förmodligen är bärare av den viktigaste bilden av situationen.

På ett litet undanskymt torg i Esfahan, Iran. Notera hur huvudduken glidit bakåt över flickornas hår, ett sätt att tänja på gränserna.

Även då möjligheter till ett samtal uppenbarar sig begränsas samtalet av en viss försiktighet för att inte sätta din samtalspartner i svårigheter om någon olämplig person avlyssnar samtalet. Det begränsar självklart möjligheten att lyssna av tankar och känslor kring livssituationen.

Att föra samtal om politiska frågor eller uppfattningar om det rådande läget begränsas också av människors ovana vid tankar om sådant vi ser som självklart, t ex politiska val. Samhällena och individerna saknar helt enkelt erfarenhet av demokrati och välfärdssystem. Det innebär i sin tur att tankarna som kan leda till handling för samhällsförändring har svårt att nå fram och formuleras. Det är inte enkelt peka ut vilka samhällsskikt som en gång skulle kunna bli bärare av politiska förändringar, parallellen till Europa blir tämligen meningslös. Det förefaller som att ett ganska omfattande prekariat har växt till sig med en ungdomsarbetslöshet ofta kring 30 % (svårberäknat) som även drabbar universitetsungdomar och en mycket omfattande undersysselsättning. Medelklassen kan mycket väl tänkas reagera på den politiska elitens slöseri och inkompetens och längta efter en större frihetsgrad i vardagslivet. I flera länder finns också gästarbetare som lever under mycket svåra förhållanden men där rättslösheten gör att handlingsutrymmet är mycket begränsat.

Att bygga upp något som liknar principerna för ett västerländskt demokratiskt system innebär att odla fram en allmänt omfattad kultur med en mängd små förhållningssätt. Ett skattesystem som bl a utgör ett transfereringssystem för rättvisa omfördelningar måste uppnå legitimitet och uppfattas som

pålitligt. Bara detta är ett mycket stort steg för en befolkning som historiskt aldrig varit i närheten av denna erfarenhet.

Inga länder kan idag klara sig utan att höja sin befolknings utbildningsnivå vare sig det gäller högre eller lägre nivåer. Kunskapen om att det finns folk och länder som är betydligt mer framgångsrika sprids hela tiden obevekligt över världen, oavsett vad härskarmakten gör. T o m om det så bara gäller att se på fotboll på TV framgår skillnaden i levnadsnivå. (Vem tror ni är Skandinavien utan jämförelse mest kände person i Mellanöstern?). Spänningen i varje land där det råder korruption, totalitära styrelseformer, begränsningar i vardagslivets frihet, efterblivenhet i sjuk- och hälsovård, kvinnors rättigheter, mycket stora inkomstskillnader eller svårigheter att få ihop till livets nödtröft skapar en underliggande stämning som hela tiden måste hanteras. I de länder vi tänker på här sker det genom en härskarmakt med underrättelsetjänst, polis- och militärväsende, kontroll över media och rättsväsende, korruptionsförbindelser m m.

Intrycket är att vi betraktar en krutdurk som i sinom tid måste explodera eller i en turbulent politisk fas ersättas av en politik som för samhällena i en helt ny riktning av social rättvisa och möjligheter att ställa ansvariga politiska krafter till svars. Den arabiska våren har tagit en paus på de flesta ställen men om härskarna inte kan lösa problemen är de i längden chanslösa. Till allt detta kommer de många radikaliseringsstendenserna, i stort sett alltid med reaktionära förtecken.

Religionen och tänkarna

De flesta av oss har begåvats med några kroppsliga verktyg för att för att kunna registrera hur världen ter sig. Vi kallar dem sinnen. Syn, hörsel, lukt, känsla och smak. De räcker ganska hyggligt för att vi ska kunna orientera kroppen i världen och ordna brödföda och vad vi i övrigt kan behöva för livets nödtröft. Till hjälp i det har vi också fått ett annat verktyg: en tänkande hjärna. Den är dessutom troligen boningen för några speciella förmågor som fantasi, känslor, drömmar. Problemet är att hjärnan kan ställa en hel del frågor som sinnen inte kan ge svar på. Hur är världen beskaffad? Vad finns bortom den blå himlen? Eller långt under havets yta? Vi kan också föreslå lika många svar med hjälp av våra inre verktyg. Några bygger upp hela tankevärldar, sammanhängande system av föreställningar, t ex Platon i sin skrift Timaios. Andra åter försöker använda alla sina resurser för att förstå om det de tänkt kan vara sant eller tills vidare hållbart som föreställningar. Ännu andra får en erfarenhet och övertygelse som de uppfattar som en påtaglig verklighet, jag tänker på vad vi brukar kalla andliga eller religiösa föreställningar eller en tro. Tro? Ska vi inte i vår moderna värld tro på vetenskapen? Det kan vi göra. Men mycket få av oss är själva vetenskapsmän och om vi är det är vi undantagslöst bara bekanta med en smal sektor där vi sysslat med systematiska och upprepade experiment eller avancerad matematik. Så att bekänna sig till vetenskapen som världsåskådning innebär ändå en trosbekännelse gentemot det vetenskapliga samfundet.

Långt före den moderna vetenskapen beskrev människorna på olika håll föreställningsvärldar som kollektiverades och blev till världsåskådningar som man valde att "tro" på eller vars utsagor man accepterade som sanna. En del av dessa kom att omfattas och bli gemenskaper för mycket stora sammanslutningar av människor. Vi känner dem som historiska berättelser samlade som religionerna kristendom, islam, judendom, buddhism m fl. Människor som föds träder så småningom in i samhällen där dessa religioner är bärande och sammanhållande världsåskådningar och många, faktiskt de flesta, socialiseras in i dessa föreställningsvärldar.

Imamen efter bönetimmen, Masjid-e-Jameh, Yazd, Iran. Oktober 2018

Det finns i storleksordningen 1,8 miljarder människor i världen som ser sig som muslimer. Generellt har de islamska föreställningarna en stark närvaro hos majoriteten av människor i samhällen där islam dominerar. Det behövs bara några ögonblick på en gata i Mellanöstern för att övertyga sig om detta. Därför blir det också nödvändigt att även ta till sig dessa föreställningsvärldar för att förstå något av Mellanösterns dynamik och förutsättningar. Att sedan också ett mer materialistiskt synsätt kan bli en del av förståelsen är en annan sak.

*

Islams tideräkning börjar när profeten Muhammed lämnade Mekka för Medina 16 juli 622 enligt kristen tideräkning, en händelse som kallas *hijra*. Muhammed föddes ca 570 efter kristen tideräkning som *Muhammad ibn Abdullah*. Vi lever alltså i skrivande stund år 1398 A H enligt islamsk tideräkning. A H är egentligen ett latinskt uttryck, *anno hegirae*, som anger att året anges ur den islamska så kallade hijrakalendern. Under sina återstående 10 levnadsår etablerade han en växande anhängarskara för sin religiösa uppfattning och sin församling (*umma*) som raskt växte i antal. Redan innan flykten till Medina hade han under 13 år predikat läror från sina upplevelser av ängeln Gabriel (*Jibril*). I Medina eller *Yathrib* som sedan kallades *Medina an-nabi*, profetens stad, utvecklade Muhammed sina ritualer som inte minst inspirerades av de judiska och förrättade bön mot Jerusalem. Han framstod nu också i hög grad som en världslig ledare och fick många anhängare bland kristna och judar som under denna tid fanns spridda över Mellanöstern i rikt antal.

För kristenheten var Mellanöstern snarast ett centralt område och det var ingen slump att det viktiga kyrkomötet i Nicea (*Iznik*) sydöst om Marmarasjön hölls här. Muhammed återvände och erövrade Mekka 630, förrättade bön i Kaba och rensade helgedomen från avgudabilder som dittills varit betydelsefulla i den polyteistiska arabiska traditionen. Muhammed predikade ”det finns bara en Gud” och i Koranen är det monoteistiska budskapet ett kärnbudskap. Tillägget ”Muhammed är hans budbärare” har tillkommit senare och understryker att Muhammed enbart är av mänsklig natur.

Islam inrättar sig i tidsordningen som den tredje av de monoteistiska stora världsreligionerna om man räknar bort *zoroastrismen*, vilket i och för sig är tveksamt eftersom den tjänat som banbrytare för de förra. Zoroastrismen, som är denna trosriktnings grekiska namn, var dominerande religion för de tidiga perserrikena och har sitt ursprung öster om Kaspiska havet. Den har även en utbredning i Indien där dess namn är *parsism*. Religionen har haft ett betydande inflytande på de tre övriga stora monoteistiska religionerna och några tusen utövare finns ännu i Iran.

De budskap som profeten Muhammed såg sig som mottagare av från ängeln Gabriel sägs ha nedtecknats omgående av Muhammeds närstående, men lärdes också in utantill genast efter Muhammeds uppenbarelser av flera anhängare. Budskapen mottogs enligt den traditionella historieskrivningen i början som syner i en grotta men senare bara som hörda upplevelser. En viss tvekan om avvikelser i texterna råder men den version av Koranen (*al-Quran*) som fastställdes skriftligt av den första kalifen Abu-Bakr har blivit den som allmänt accepterats inom den islamska världen. Allmänt är det också bara den arabiska språkversionen av Koranen som ses som giltig. Koranen är indelad i 114 suror eller kapitel, varav de ca 100 tidsmässigt första kallas Mekka-surorna och de senare Medina-surorna. I första hand gäller Koranens suror som utgångspunkt för islam men *hadith*, som är en samling berättelser om hur Muhammed hanterat olika situationer i livet, ger också viktig vägledning för den enskilde muslimen och för de skriftlärda. Inom islam är begreppet *tolkning* viktigt, inte minst beroende på betoningen på moraliska och etiska förhållningssätt till olika livssituationer. Islam saknar i stor utsträckning den formaliserade och hierarkiska kyrkoorganisation som kristenheten har och som gör det möjligt att kanonisera en hel del kristna föreställningar som gällande för det kristna samfundet. De många enskilda rätts- och skriftlärda får därmed en stor betydelse vid tolkningen av skrifterna. Ett par viktiga begrepp i anslutning till detta är *sunna och sharia* som kommenteras nedan. Därefter sägs också något om *ulama* och *sufism*.

Sunna syftar på en föreställning om den sed som förfäderna levde efter och fanns alltså som rättesnöre även under förislamisk tid. Under inflytande av de fyra första kaliferna, dvs sent 600-tal och tidigt 700-tal, förändrades sunnaföreställningarna till det som Muhammed stått för. Efter den arabiska expansionsperioden som följde blev det svårt att undvika påverkan från lokalt inflytande eftersom sunna såg delvis olika ut i olika områden. Islam tenderade under denna tid att visa upp splittringstendenser. Under det abbasidiska kalifatet från ca 750 stramades sunna upp igen och har sedan dess inneburit att Muhammeds levnadssätt står som huvudsaklig förebild. Man brukar ändå räkna med att det finns fyra huvudsakliga skolor inom sunna som har sina huvudområden i olika länder och områden men splittringen är inte värre än att de olika skolorna ofta finns under samma tak. De sunnimuslimska skolorna återfinns traditionellt i byggnader som är arkitektoniskt mycket lika moskéerna och kallas då *madrassa* (plural *madrassa*). Exempelvis Hassanmoskén från 1363 i Kairo byggdes redan från början också som madrassa där de fyra skolorna är integrerade men också får skilda utrymmen.

Sharia eller ”vägen till vattenkällan” är en samling av texter som ses som islamsk rätt. *Sharia* bygger i första hand på 350 verser ur Koranen men även en del texter ur Muhammeds *hadith* gäller. Texterna behandlar dels *ibadat* som gäller personliga angelägenheter som hygien, klädsel, bön m m, dels *muamalat* som gäller politik, ekonomiska avtal, giftermål och skilsmässa, kriminalitet, arv m m. I väst är *sharia* oftast känd för en del regler som är svårförenliga med mänskliga rättigheter som

kroppsstraff i stället för frihetsberövanden (fängelse). Kroppsstraffen kallas *hudud* och är begränsade till fem i Koranen definierade brott. De är även i den muslimska världen mycket omdiskuterade och ofta kritiserade. Också begränsningen av kvinnors rättigheter är på många håll ifrågasatt med shariagrundade inskränkningar i kvinnors rörelsefrihet, arbetsliv, arvsrätt m m. Det finns knappast något land där islam dominerar där inte sharia sedan länge påverkar lagstiftningen eller är inskriven i konstitutionen. Bara i Saudiarabien är sharia den enda existerande lagstiftningen. Under den kemalistiska tiden i Turkiet var staten överordnad religionen men på senare år – sedan AKP:s, dvs den turkiska varianten av Muslimska brödrskapet, makttillträde – har det islamska inslaget i offentligheten flyttat fram positionerna väsentligt. Enligt en artikel i Forskning och Framsteg publicerad 2013 är det allmänna stödet för shariatödd lagstiftning betydande i islamskt dominerade länder. Stödet för kroppsstraff däremot är betydligt mindre med undantag för t ex Pakistan och Palestina. Sharia kan å andra sidan inte tolkas som en enhetlig lagstiftning utan skiljer sig åt mellan stora delar av världen. Försiktighet är tillrådligt vid tolkningen av resultatet av sådana undersökningar.

Islam är i sina urkunder formulerad som en lära där dialog gäller. När rätts- och skriftlärd utvecklar sina synsätt gäller ofta dialoger. De lärde har nästan aldrig någon formaliserad ställning i staten eller liknande utan vinner sin auktoritet till stor del genom resonemangsvis övertygelse och en sorts upptagande bland andra auktoriteter. En imam får en blygsam ersättning från moskén och kan också när som helst avsättas av moskéförvaltaren (*nasir*). En imam kan inte jämföras med en präst i den kristna kyrkan utan är ursprungligen en böneledare och predikant men har ofta förtroende som vad vi inom kristenheten kallar själasörjare och rådgivare för den enskilde eller familjen.

Sharia framstår inte som en straffinriktad lagstiftning utan resonemang och argumentutbyten är snarare centrala. Finns här möjligen en urgammal inverkan från handelskulturen längs Sidenvägens karavaner med köpmännen som förhandlar (*tafawud*) om sina varor? I sagorna och berättelserna är handelsmännen hjältar. Krigare förekommer men inte lika frekvent som riddarna i den europeiska berättartraditionen. Så handlar t ex Sheherazades karaktärer i ”Tusen och en natt” till större delen om köpmän. Vid pilgrimsfärden (*hajj*) är det tillåtet att försörja sig genom handel.

Ulama är ett begrepp för de mest avancerade skriftlärderna (”de som besitter kunskap”) och har historiskt haft en betydande inverkan på rättsuppfattningen. De har ännu ett inflytande i nordafrikanska länder men minskar i betydelse i flera andra länder där universitets- och högskoleutbildade tenderar att ersätta deras roll. Ulama kan inte ses som en social klass men har en sammanhållande roll för rättsuppfattningar i fråga om familjerätt, ekonomi m m.

Sufismen – efter den yllemantel, *sufi*, som bars av en tidig generation mystiker - uppträdde som en reaktion på att en del muslimer som deltog i de arabiska erövringarna under 600- och 700-talen, samlade mycket stora rikedomar och gärna visade upp sig med de härskarvanor vi nämnt tidigare. Sufierna kan i sitt levnadssätt närmast jämföras med de kristna tiggardordnarna och avvisade världsliga tillgångar. De levde gärna som vandrande munkar men kunde också samlas i *khanaraqah*-byggnader för gudstjänst. Sufierna, som också kunde vara kvinnor, kunde leva i äktenskap och avvisade inte kroppsliga och erotiska nöjen eller sensuella glädjämnen. Bland sufierna återfinns flera berömda poeter från tidig medeltid, t ex *Omar Ibn Ibrahim al-Khayyam*. Den sufiska traditionen har visat sig mycket livskraftig inom islam och åtnjuter en popularitet bland muslimer, vilket inte sällan inneburit att den varit en nagel i ögat på härskarna.

Efter Muhammeds död 632 utsågs på meritokratiska grunder fyra kalifer i snabb takt efter varandra som alla var Muhammed närstående i hans livstid. I valet av efterföljande företrädare för Muhammed uppstod den konflikt som lett till splittringen i sunnimuslimer och shiamuslimer. Valet av den siste av de fyra kaliferna *Ali ibn-Abi Talib* (oftast kallad imamen Ali) accepterades inte av Muawiya som var ståthållare i Syrien. Konflikten ledde till två slag där Ali segrade men blev i

stället mördad något senare.

Alis anhängare kallades *Shi'at Ali* (Alis följeslagare) och blev alltså den första gruppen av shiamuslimer eller *shiiter*. Kaliftiteln övergick visserligen till Muawiya men i Shias historieskrivning fick en annan omständighet en avgörande betydelse. En följd av ättlingar till imamen Ali och hans hustru Fatima - som var dotter till Muhammed – sågs som Muhammeds sanna efterträdare. Inräknat Ali var dessa tolv till antalet och den siste, Muhammad al-Mahdi al-Muntazar, kallas den tolfte imamen och försvann mystiskt vid fem års ålder. Enligt traditionen försvann han in i *ockultationen* och man väntar på hans återvändande som *Mahdi* – som har stora likheter med Messiasgestalten – då han kommer att fylla världen med rättvisa.

*

Vill man som västerlänning försöka sammanfatta åtminstone något av religionens betydelse i Mellanöstern kan en god början vara ett försök att få syn på våra vanligaste vanföreställningar.

Under Europas medeltid fanns egentligen en del parallella idéutvecklingslinjer med Österns tänkande, inte minst under skolastiken. Det förefaller som att de idémässiga förbindelserna började försvagas efter det bysantinska sammanbrottet 1453. I och med framstegen i ekonomin m m växte Europas självförtroende och man började odla ett motsatsförhållande till Mellanöstern. Under Europas upplysningstid förstärktes ett synsätt där österländsk kultur och filosofi tenderade att förminska. Skillnader och motsättningar kom att övergå till att det europeiska sågs som överlägset. Östern beskrevs som stillastående och alltmer efterblivet. Tendensen förstärktes under romantiken och bland 1800-talets tänkare. Man började tala om orientalism med en reduktionistisk inställning mot Östern som innebar att den filosofiska utveckling som ändå skedde där i stort sett förbisågs. Till detta förde också europeerna självbilden att man hade rätten att föra utveckling och överlägsen civilisation till andra delar av världen genom kolonisationen. Denna reducerande tendens mot östern har visat en seghet långt fram i tiden och lever kvar in i vår tid.

Men bilden av Europas snabba utveckling till skillnad mot ett stillastående Östern kan problematiseras.

Efter mongolernas erövring av Bagdad 1258 då det abbasidiska kalifatet krossades förstördes en stor del av de lärdomsstrukturer som burits upp av de lärda vid de arabiska hoven och religiösa centren. Flera hundratusen människor mördades eller tvingades fly västerut. Det psykologiska bakslaget drabbade den islamska världen hårt. För den vetenskapliga värld som fanns kvar innebar det en försvagning främst av den aristoteliska och empiriska tradition som odlats här. Men många av de mongoliska erövrarna övergick raskt till islam vilket underlättade den islamska kulturens överlevnad. Den mongoliska överhögheten varade ganska kort tid och under 1500-, 1600- och 1700-talen upprättades tre betydande islamska riken parallellt: osmanerna, safaviderna (Persien) och mogulerna i Indien. Alla tre var välmående tack vare handeln som blomstrade efter europeernas erövringar av silvret i Sydamerika. Det möjliggjorde ett blomstrande konst- och kulturliv och understöd till tänkare och vetenskapsmän. Under denna tid byggdes t ex moskeerna och palatset runt det stora torget i Esfahan, Sinans moskeer i Konstantinopel och Edirne, Taj Mahal och Fatehpur Sikri i Indien, dvs några av den historiska världsarkitekturens främsta verk.

Det kanske första misstaget är att förbise den stora mångfalden av uppfattningar och trosinriktningar som står att finna över hela Mellanöstern. Det finns t o m uppfattningar som hävdar att man inte kan tala om *ett* islam. Parallellen med Europa finns i den splittring i olika trossamfund som finns mellan kristendomens kyrkor. De skilda uppfattningarna bygger ofta på någon enskild tänkare eller teolog och i huvudsak lever anhängarna av de olika riktningarna jämsides i god sämja.

Inom shia och sunni finns många olika tolkningar och det blir i stort sett meningslöst att djupare försöka förstå konflikterna i regionen enbart utifrån dessa båda "huvudgrupper". Ett av de viktigaste orden för att karakterisera den muslimska världen är just mångfald.

Förutom äldre etablerade uppfattningar finns en omfattande universitetsbaserad diskussion om hur islam ska kunna möta det moderna samhället som obevekligt tränger fram och kräver svar som inte omedelbart står att finna i urkunderna. De nyare islamska eller islamistiska inriktningarna – IS, al-Qaida eller talibanernas *deobandilära* (en gammaldags sunnivariant) med många fler - tycks ha gemensamt att man har stora svårigheter att acceptera förändringarna i värderingar som det moderna samhället tenderar att föra med sig och betraktar dem som ett hot mot islam. Kanske är detta den yttersta bevekelsegrunden för den mångfald av konservativa – eller reaktionära – fundamentalistiska organisationer som uppstått. Muslimska brödrskapet, bildat 1928 i Egypten, kan betraktas som den första i denna konservativa våg även om ambitionen samtidigt var att försöka möta det dåtida moderna samhället med ett anpassat islam.

Det förekommer också försök att utesluta islamistiska inriktningar från den islamska gemenskapen från så kallade moderata eller traditionellt ortodoxa krafter. Exempel på detta är det så kallade Ammanbudskapet från 2005, ett initiativ från kung Abdullah II av Jordanien, som försöker fastställa eller stadfästa "vad islam är" med utgångspunkten att ingen enighet rått om detta. I praktiken utesluter det IS ur islam, liksom extremism, terrorism och dödandet av civila och framhåller medkänsla, ömsesidig respekt, tolerans och religiös frihet. Tveksamhet kring initiativet uppstår när salafism erkänts som en del av denna gemenskap även om salafismen har flera olika grenar.

Är det då inte ett framsteg om moderniteten helt enkelt leder till en sekularisering av de islamska samhällena och bara börjar likna de moderna västerländska demokratiska staterna? Det första svaret är att det som vi sett finns betydande strukturella skillnader mellan de sekulariserade västerländska samhällena och de islamskt dominerade staterna. Den andra skillnaden är att religiositeten i de islamska länderna allmänt har en större betydelse i människornas vardagsliv än vad som är fallet i de flesta kristna länder. Hur en hållbar modern islamsk stat ser ut vet vi inte än. I de resonemang som förts ovan ligger kanske fokus på själva regelverket för vardagslivet och de rättslärdas tolkningar av Koranen. Naturligtvis är inte detta det som är kärnan i islam och det som gör att miljardskaror dras till att leva sitt liv inom den islamska världen och erkänna Allah som en gud.

Vi gör ett försök att säga något om tankeriktningarna i öst och väst under senare medeltiden och något framåt.

Generellt sett försvagades som vi påpekat ovan den aristoteliska och empiriska traditionen i östern. I stället uppträdde andra tänkare och vi ser här till en shiitisk teosofisk idériktning kallad Hikmat-e muta'ali-ya vars mest kände företrädare är Mulla Sadra (*Sadr al-din Muhammed Shirazi*, d. 1640). Mulla Sadra byggde egentligen till stor del vidare på den persiske 1100-talsfilosofen Suhrawardi (*Shahab al-Din Suhrawardi*). Suhrawardi uppehöll sig vid vad han kallade illuminationsfilosofin vilket syftar på att han uppfattade all visdom som ljus. Han föddes i nordvästra Persien, studerade i Esfahan och hamnade under sista delen av sin levnad i Aleppo där han slutligen fängslades och avrättades. Suhrawardi hävdade att rationalitet inte räcker för att nå det han kallar tillägnad kunskap. Efter resonemang om logik, fysik och metafysik hävdar han att sökandet efter kunskap börjar med den aristoteliska rationaliteten men övergår till personlig inspiration, uppenbarelser och mystiska erfarenheter och hänvisar bl a till en dröm där Aristoteles själv uppenbarat sig och sagt att all kunskap tar sin början i självkänedom. För att ta till sig det han kallar inneboende kunskap eller "kunskap genom närvaro", krävs den sufiska mystikens metod och för helheten krävs båda förhållningssätten. Den verklighet vi lever i har både en materiell och en immateriell sida. För att nå den senare krävs en renlevnad där man befriar sitt hjärta, sin själ och sina sinnen från de slöjor som hindrar från att bli mottaglig för kunskapen. Suhrawardi kallar "kunskap genom närvaro" för

empirisk kunskap men den skiljer sig förstås från renässansens sekulariserade tankegångar. Med upplysningsfilosofin kom det europeiska tänkandet att skilja sig alltmer från Österns tankegångar, där man inte övergav frågan om övergången mellan världens mångfald och dess gudomliga enhet.

Några hundra år senare byggde alltså Mulla Sadra vidare på Suhrawardis tankar och skilde på formell kunskap och intuitiv kunskap som han gärna såg som en sammanhängande enhet. Hans fråga var vad det innebär att finnas till. Vad är Guds och världens verklighet, vilket han såg som förståelsen av Varat (*Wojud*). Förnuftet räcker inte till för att tränga in i Varat utan därtill krävs mystisk erfarenhet eller intuitiv kunskap. Så erfar vi själva varandet i Varat. Mulla Sadra ser logiken som något som ska ställas i den intuitiva kunskapens tjänst och nå slutsatser utifrån denna kunskap. Det förefaller i någon mening som logiken är underordnad i hans världsbild. Han uppehåller sig också vid tankegångar om Det Ena, som en absolut Enhet som utesluter en existens utanför Gud, vilket förefaller som en inspiration från nyplatonsimen.

Mulla Sadras skrifter och tankegångar fick en omfattande spridning bland tänkare i den islamska världen. Eftersom det också finns beröringspunkter eller paralleller med tänkare i den europeiska kultursfären uppstår frågan om det finns en påverkan även här. Det kan bli gälla Immanuel Kant och även Mulla Sadras tankegångar om Varat jämfört med fenomenologernas föreställning om förhållandet mellan varseblivning och objekten för varseblivningen (Husserl och Heidegger).

Eller är jämförelsen bara hokuspokus? Den västerländska filosofin diskuterar väl inte Gud efter upplysningstiden?

Den kanske mest revolutionerande vetenskapliga framställningen under 1500-, 1600- och 1700-talen i Europa är Isac Newtons *Philosophia Naturalis Principia Mathematica* som bl a innehåller Newtons upptäckter om gravitationen. Newtons arbeten präglades av sträng logik och hårda empiriska prövningar. Men känt är också att han ägnade sig även åt naturmystik och alkemi, områden som låg långt ifrån en aristotelisk rationalism och vilka han i själva verket ägnade en huvuddel av sin tid. Han lär ha uttalat att förutan de närmast ockulta övningarna inom naturmystiken skulle han inte ha kunnat fullfölja sitt övriga forskningsarbete.

För svenskt vidkommande finns en ingång under denna tid i Emanuel Swedenborgs teologiska arbeten och erfarenheter av andligt slag.

*

Vi tar en paus igen.

Vi var i Edirne i det som förut var thrakernas land, numera Turkiet nära gränsen till Grekland och Bulgarien. Staden hette då Adrianopel och var under en tid osmanernas huvudstad innan Konstantinopel erövrades. Denna dag besökte vi Selimiye-moskén, arkitekten Mimar Sinans väldiga helgedom från 1550-talet. Han såg den själv som sitt främsta verk.

Som vanligt strövade vi omkring, mina båda reskamrater och jag, på egen hand i olika hörn inne i moskén med kamerorna skjutklara. Självläntrade jag långsamt längs en vägg med precis placerade och formade fönsteröppningar med klara glas. Sinans islamska arkitektur tycks egentligen inte ha någon vilja att framhålla det mäktiga, monumentala som annars gärna vill ta över i stora rum. Rummen blir närmast av nödvändighet stora för att kunna samla stadens troende invånare, eller *umma*. Höjden i kupolerna motsägs av den horisontella cirkelformen i deras nedre del, evighetstecknet, utan hierarki. Tecknen i mönstren på väggarna är utförda som mångfald, många något olika men lika i skala. Ljusföringen längs väggarna är i Sinans byggnader ett viktigt uttryck, för många andra moskéer mindre vanligt.

I ögonvrån lade jag märke till en man som satt lutad med ryggen mot väggen, benen lätt uppdragna och blicken en bit bort mot golvet heltäckande matta med sina midnattsblå blomstermönstrade omfattningar runt en nischformad rödorange botten. När jag gått förbi hela väggavsnittet vände jag tillbaka samma väg, försökte förstå hur rummets förtätade stämning byggdes upp. Mannen vid väggen satt kvar, blickstill. Jag lade nu märke till att han hade enkla kläder, slitna jeans och t-shirt och ett par badsandal. Han tycktes inte ens vara medveten om min närvaro. När jag vänt mig bort för att se var mitt nästa mål i moskén kunde vara kände jag en lätt hand på min axel. Det var min stillsamme vän vid väggen som rest sig från sin plats. Han sa lågt "Come with me". Något tvekande följde jag efter honom och beredde mig på att få en utskällning för att kanske inte ha visat helgedomen tillräcklig respekt.

Efter en vandring under den väldiga kupolen kom vi till en sidoingång och min vägvisare stannade mitt i dörröppningen. Till min förvåning kom ingen utskällning, han sträckte i stället sin arm uppåt och pekade mot portalens tak. Och så kom ett stillsamt "God will see you". Han sänkte blicken och betraktade en stund mitt gapande anlete där jag stod med ansiktet vänt mot portalens tak undrande vad han ville att jag skulle se. Det visade sig lätt att förstå. Några meter ovanför oss hade Sinan format överdelen av den vackra portöppningen med ett par djupa ögon, håligheter omgivna av en mångfald av *muqarnas*. Muqarnas är tredimensionella geometriska figurer som i mängd används i moskeer för att ta upp och överbrygga den dubbelkrökta konkava övre delen av en nisch med romersk båge. Här var de utförda med prismaformer skiftande i ljusgrått från det infallande ljuset. De båda djupa håligheternas insidor - "ögonen" - låg i mörk skugga. Effekten blev mycket tydlig. Någon riktade sin kraftfulla blick mot den som här passerade. Här blev var och en sedd.

Jag tackade lite osäkert min nyfunne vän som log tyst och nickade och försvann tillbaka till sin plats i moskén. Så hämtade jag mina kamrater. Vi stod länge och betraktade den allvarsamma, intensiva blicken ovanför oss.

Händelsen fyllde mig av någon anledning med stor värme. Minnet har återkommit många gånger.

*

KOLONIALISM OCH NATIONALISM I MELLANÖSTERN

De berättelser som följer här handlar till stor del om att ge en kortfattad (med hänsyn till ämnet) framställning av Mellanösterns senare historia. Syftet är återigen att ge en översiktlig bakgrund, relief och gestalt åt de förutsättningar och historiska förlopp som lett fram till att regionen blivit en spelplats för världspolitiken med tragiska förtecken. Jag har haft ambitionen att i någon mån i denna text ta några steg utöver de enklaste bilderna av Mellanöstern - att ge lite mer kropp och mångfald genom att återge historiska händelser vars enskildheter kan dölja och vara en slöja som gör helheten svår att se. Framställningen är därutöver utformad för att illustrera och ge gestalt åt de begrepp som framhållits tidigare i texten, främst då härskaren och hierarkin samt några islamska föreställningar. Oavsett de begreppens härkomst framträder Europas skuld i den tragedi som utspelas framför vår ögon i Mellanöstern.

*

Under loppet av årtusenden uppstod och förändrades riken och länder i Mellanöstern genom erövringar med våld och militärmakt och i vissa fall genom förhandlingslösningar. Framväxten av varje mäktigt rike har skett när en dynasti genom att expandera från ett mindre territorium successivt lagt till allt större landområden till en sammanhängande landyta. Exempel på expansionismen är det persiska riket (akemeniderna under 500-tal till 300-tal f v t), den mongoliska erövringen genom Djingiz khan (från slutet av 1100-talet) av det vi idag kallar Mellanöstern samt Kina, det timuridiska riket med centrum i Centralasien (1300- till 1400-talet), de väst- och östromerska rikena, det osmanska riket från ca 1500. Närmare vår tid kan Nazitysklands ambition att utvidga sitt territorium ses som ett modernare exempel på territoriell expansionism.

Expansionismen förekom i riklig mängd i Mellanösterns tidiga historia även i mindre skala genom en mängd olika dynastier som strävade efter att utvidga och befästa sina territorier. Många kunde bevara sin härskarställning under något eller några hundratals år men föll så småningom samman och avlöstes av nya dynastier. En följd av denna dynamik är att territoriella gränser blev ett tämligen svävande begrepp och därmed blev också senare begreppen "land" eller "stat" svårare att uppfatta. Denna situation befästes under det långvariga osmanska väldet efter erövringen av Konstantinopel 1453 – som innebar det östromerska rikets försvinnande – då det expanderade i flera riktningar och dominerade stora delar av Mellanöstern, i stort sett till strax efter Första världskriget. Imperiet kom att omfatta hela Balkanhalvön, Anatolien (Mindre Asien), det område som historiskt kallades Levanten innefattande länderna omedelbart öster om Medelhavet och ca halva arabiska halvön. Även Egypten erövrades liksom under en tid norra Afrikas kust mot Medelhavet.

Osmanernas administrativa organisation innebar under rikets senare historia en uppdelning av erövrade territorier i *vilâyet*, att likna vid nutida *provinser*. *Vilâyet* styrdes av en *vali* som var direkt ansvarig och skattskyldig inför rikets härskare *sultanen*. Uttrycket *vilâyet* innebär på turkiska ett administrativt område men kommer från arabiskans *vilaya* (plural *vilayat*) som närmast bör översättas med "distrikt" eller "område" med en mer obestämd avgränsning. Skillnaden i betydelse gav under förhandlingsprocesserna kring Första världskriget upphov till en del missförstånd från engelsmännens sida. En *vilâyet* var i sin tur uppdelad i större och mindre *sandjaker*. Den osmanska *vilâyet*organisationens territoriella gränsdragningar utformades medvetet för att förhindra identitetsbildning genom språk, historia och etniciteter och bars snarast av idén söndra och härska.

Genom begreppet *millet* accepterade osmanerna ändå ett hyggligt mått av tolerans i fråga om religiösa trosföreställningar, levnadstraditioner, lokala styressätt m m. Till detta återkommer vi i avsnittet ”Det koloniala arvet”.

Europa och silvret

Under 1400-talets sista årtionden kom utvecklingen i Europa att i olika avseenden innebära förändringar som betydde att världens tyngdpunkt successivt flyttades västerut från det man dittills ofta benämnt som Orienten. Det gällde anhopning av rikedomar, militär förmåga genom vapenutveckling och utveckling av skeppsbyggnadskonsten. Inte minst det senare hade betydelse för de upptäcktsresor till havs som gjorde att den kända världen utvidgades och ledde till mycket betydande inkomstkällor för de europeiska länderna. Hit hörde utforskandet av den afrikanska kusten, sjövägen till Indien och så småningom Kina och södra stillahavsområdet. Det innebar helt nya möjligheter att snabbare än tidigare frakta varor till och från områden som förut endast nåddes via karavanvägar eller varit okända. Det ekonomiskt viktigaste företaget var Columbus ”upptäckt” av Amerika följt av en mängd andra expeditioner. Genom omfattande röveri och övergrepp grundat på överlägsen vapenmakt och våldskultur kunde så småningom mycket stora kvantiteter av främst silver föras från olika delar av Amerika till Europa. Det erövrade silvret möjliggjorde i Spanien och Portugal byggandet av stora arméer och fartygsflottor för såväl militära ändamål som handel. Silvret berikade inte minst Europas kungahus och bidrog till att lägga grunden för en fastare struktur av stater och nationsidentiteter, låt vara där den egna militärmakten hörde till kärnan men som i sin förlängning också ledde till mer utvecklade civila system. Genom handeln hamnade en hel del rikedomar också i Mellanöstern och Fjärran östern via den köpkraft som silvret erbjöd. Parallellt med de spanska och portugisiska imperiernas framväxt fortsatte handelshusen i stadsstaterna på den italienska halvön – Genua, Pisa, Venedig – att vara viktiga politiska aktörer in på 1500-talet.

Européernas nya rikedom och förmågor lade också grunden för en ny sorts imperier där man med utgångspunkt från relativt små moderländer till landytan kunde lägga under sig och kontrollera territorier över snart sagt hela det övriga jordklotet. Handeln utgjorde en viktig del av denna kolonisation, men en utvecklad rovdrift på människor och resurser med hjälp av militär trupp utgjorde själva kärnan i närvaron i fjärran länder. Fartygen utvecklades för att kunna ta allt större laster av varor eller vapen och konkurrensen mellan moderländerna blev knivskarp och ledde till militära sjöslag mellan exempelvis England och Nederländerna. Om det mongoliska riket under Kublai khan på 1200-talet var världens hittills största imperium med ett sammanhängande territorium hade det engelska kungahuset under skarven 1800-1900-tal historiens största kolonialvälde med 34 miljoner kvadratkilometer och mer än 380 miljoner invånare att härska över, låt vara under parlamentarismens begränsningar. Och om imperiet idag inte är mer än fragment av sin forna storlek är det engelska språkets dominerande ställning i världen en rest av denna tid.

Den brutalitet som européerna uppvisade på sina erövrade territorier, där även slavhandel förekom relativt utbrett, ifrågasattes efter hand allt mer av hemmaopinioner i moderlandet. Legitimiteten, *the civilizing mission*, i de brittiska erövringarna formulerades som att man var arvtagare till de grekisk-romerska antika bildningsidealerna sedan romarna spridit civilisationen till de brittiska öarna och att britterna därför nu hade en skyldighet att betala tillbaka sin skuld till världens övriga folk. Processen kallades *assimilering*, så småningom ersatt av *association* (Se text Rudyard Kiplings ”*Take up the white man’s burden*”) Kärnan i själva processen innebar i första hand att utbilda en inhemsk överklass med engelska bildningsideal i de koloniserade områdena vilket naturligtvis skulle kräva en långvarig evolutionsprocess. I denna ingick, utifrån grundtanken att *civilisera* innebar en utvecklingsprocess med målet ”bli som vi”, att den koloniserade befolkningen övergav språk, sedvanor, religion m m. Den franska motsvarigheten, *mission civilisatrice*, hade även rötter i kristna medeltida tankegångar som skulle spridas genom missionsverksamhet. Republikanen Jules

Ferry utgjorde en röst för att civilisationsprocessen skulle innebära medborgarskap och etablera föreställningen *en man, en röst* och medföra civila rättigheter förutsatt att man konverterade till kristendomen, talade franska, tog till sig fransk kultur och klädde sig i franska kläder...

Kolonialismen i Mellanöstern, osmanerna och Muhammed Ali

Av vitalt intresse för kolonialmakternas närvaro i Mellanöstern var handelsvägarna och förbindelserna mellan Medelhavet och Arabiska havet. Sjöfarten runt Godahoppsudden hade visserligen öppnat nya möjligheter, men under mitten av 1800-talet tolkades järnvägens utveckling som en potentiell ny möjlighet att öppna en kraftfull, landbaserad förbindelse mellan Medelhavet och Persiska viken, av betydelse för såväl handel som ur maktstrategisk synpunkt. Delar av området, tvåflodslandet kring Eufrat och Tigris och Bördiga halvmånen, erbjöd också produktiva jordbruksmarker. Intresset ökade förstas dramatiskt när oljefyndigheter upptäcktes i början av 1900-talet parallellt med behovet som skapades av den oljebaserade tekniska utvecklingen för sjöfart, industri och massbilism.

Under tiden fram till det tidiga 1800-talet var det osmanska riket ännu en stark militärmakt och förhindrade en direkt europeisk kolonisering av de västra delarna av Mellanöstern. Sönderfallet av imperiet började redan under det tidiga 1700-talet och fortgick successivt fram till dess upplösning 1922, parallellt med européernas huggsexa och uppdelning av territoriet i egna intresseområden. Ett antal europeiska kolonialmakter etablerade sig från 1700-talet, bl a genom handelskompanier, och drev sina intressen vilket innebar att de med sin ekonomiska överlägsenhet kunde bistå osmanska riket m fl med – villkorade – lån och så småningom också militära trupper. Konkurrensen mellan kolonialmakterna hade stor betydelse för komplexiteten i utvecklingen och fungerade också som en motor. Och det osmanska riket föll efter hand i bitar inför övermakten.

Ett avgörande skede i kampen mellan kolonialmakterna och det osmanska riket följde efter Napoleons försök att erövra Egypten 1798. Napoleon hävdade att det franska intåget skulle innebära egyptiernas befrielse från det osmanska imperiet och ett starkare *al-umma al-misriya*, det egyptiska samfundet. Egyptiernas identitet som nation var i detta historiska skede svag och samhörigheten inom befolkningen handlade i större grad om *al-umma al-islamiya*, det islamska samfundet. Att som kristen erövrare accepteras som härskare i Egypten visade sig dömt att misslyckas. Napoleon försökte manövrera och utse ett råd av shejker i anknytning till det prestigefyllda lärosätet al-Azar i Kairo vilket ledde till ett omfattande uppror mot den franska och kristna invasionsmakten. Även Napoleons försök att erövra Palestina misslyckades då osmanerna med hjälp av England besegrade de franska trupperna och den franska flottan. Fransmännen drog sig därefter tillbaka från försöken att erövra Egypten. Men situationen avslöjade svagheten i det osmanska imperiet för européerna som härefter såg möjligheten att skaffa sig grepp om Mellanöstern. Sultanen i Konstantinopel skickade den ursprungligen albanske officeren Muhammed Ali som *vali* (guvernör) till Egypten för att återta sitt styre. Muhammed Ali skaffade sig också via skickligt manövrerande ett grepp om egyptierna men utnyttjade snart sin lokala ställning till att delvis lösgöra sig från sultanen. Muhammed Ali krävde överhöghet även över Syrien, besegrade osmanska trupper i Syrien och började en anmarsch mot Konstantinopel efter att ha segrat i ett slag vid Konya 1832. I detta skede begärde sultanen hjälp av Ryssland som inte hade något intresse av att ha en stark arabisk makt kring Bosporen och Dardanellerna, de smala sunden mellan Svarta havet och Medelhavet som var den ryska exportvägen för jordbruksproduktionen norr om Svarta havet. Ankomsten av ryska trupper till Konstantinopel ledde till en förhandlingssituation som i slutänden gav Muhammed Ali makten över Syrien mot att de egyptiska trupperna lämnade Anatolien (Turkiet). Sedan sultan Mehmet II förlorat ett försök att återta Syrien 1839 hade det osmanska riket i praktiken förlorat allt egentligt inflytande söder om Anatolien och dessutom sin maktställning i Kaukasusområdet och på Balkan till Ryssland.

I den nya situationen framträdde Muhammed Alis ambition att med utgångspunkt från Egypten

samla Sudan, arabiska halvön och nuvarande Syrien och Irak till ett arabiskt imperium. Häri såg England sitt intresse att behärska landvägen till Indien hotat. 1839 besatte man Aden, en gammal handels- och stapelplats på den arabiska halvöns sydspets, med brittiska truppstyrkor. Därefter inleddes intrikata förhandlingar med osmanerna, Frankrike och andra kolonialmakter som slutade med att Muhammed Ali tvingades skära ner sina truppstyrkor till ett minimum och begränsa sitt rike till Egypten. Man erkände hans familjs rätt att ärva sin härskarroll vilken inte upphörde förrän kung Farouq störtades 1952. De komplicerade förhandlingarna under denna tid utgjorde början på ett i stort sett oavbrutet politiskt/strategiskt spel om Mellanöstern in i våra dagar som går under namnet The Great Game.

Den arabiska nationalismen

Parallellt med en växande nationalism i Europa väcktes även en motsvarande intellektuell strömning i den arabiska världen under det tidiga 1800-talet. Som berörts tidigare var själva föreställningen nationalstat ett något suddigt begrepp i arabvärlden där identiteterna mer handlade om en obestämd region, stam- eller klantillhörighet, religion m m. Få araber hade besökt eller kommit i kontakt med Europa. I Kairo utkom 1834 en bok författad av Rifaá al-Tahtawi som tillsammans med en grupp studenter med anknytning till al-Azaruniversitetet besökt Frankrike på uppdrag av Muhammed Ali. Upplevelserna av det relativt framgångsrika franska samhället gjorde stort intryck och al-Tahtawi hävdade att Frankrikes framgångar härrörde från fransmännens starka identifikation med sin nationalstat. Boken översattes också till turkiska. Huvudfrågan i den följande diskussionen tycks inte ha varit ett avståndstagande av den traditionella dynastiska islamiska staten, men att en mängd reformer behövdes och att egyptiernas grundläggande gemenskap borde vara kärleken till sitt fädernesland. Kritiken riktade in sig på vanstyret i det osmanska imperiet som bland annat eftersatt utvecklingen av vetenskaperna, där ”vi en gång var deras (européernas) lärare i de andra vetenskaperna och gick före dem”. Den livsstil som utvecklats i det osmanska riket sågs ändå som överlägsen. De nya tankarna inspirerade även Muhammed Ali och sonen Ibrahim Pasha som drev tankarna om en arabisk gemenskap manifesterad genom en ny arabisk nationalstat. Andra tänkare hävdade att nationalstaten måste vara sekulär och utveckla det civila samhället med utbildningssatsningar, medan islam skulle ses som en civilisation. Här gällde de europeiska statsmodellerna som förebilder.

Centrum för den arabiska väckelsen flyttades under senare delen av 1800-talet till Beirut och Syrian Protestant College, senare välkänt som American University of Beirut, där de arabiska kristna hade ett stort inflytande. Här hävdades bl a ett gemensamt arabiskt arv för kristna och muslimer och det arabiska språket förnyades för att passa en modernare litteratur. Diskussionen om hur den arabiska nationen skulle utvecklas var omfattande och sökande, bland annat hur relationen mellan det arabiska och det osmanska borde se ut, men fördes i en ganska begränsad grupp av intellektuella och under trycket av den osmanska säkerhetstjänsten. Från inledande faser där samexistensen mellan det osmanska och det arabiska sågs som möjlig svängde inriktningen efter hand till att arabiska folkgrupper borde frigöra sig från ett osmanskt förtryck.

I Mecka residerade vasallen sharif Hussein ibn Ali med sin familj, ättling till profeten i direkt nedstigande led i trettiosjunde generationen. Honom kunde man nå per telefon om man begärde ”Mecka 1” hos telefonisten. Sharif är en titel som brukar tilldelas ättlingarna till Hasan ibn-Ali som var dotterson till profeten Muhammed och som utgör den hashemitiska klanen i Qurash-dynastin. Med andra ord hade sharifen en ställning bland muslimerna som gjorde honom mer eller mindre osårbar. Hussein kallades under 1890-talet till Konstantinopel och hölls där av sultanen under 15 år som en sorts bestraffning för sitt alltför positiva intresse för arabismen. Han föreföll tillsammans med sina söner ha fortsatt att radikaliserats när han till sist fick återvända till Mecka och provinsen Hijaz som sharif. Här utspelade sig en hård dragkamp mellan den turkiske *valin* Velin Bey om makten i provinsen. Familjen sökte stöd hos engelsmännen för ett uppror på den arabiska halvön

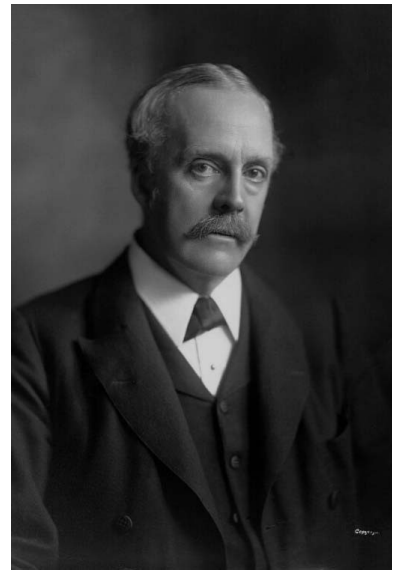
mot osmanerna vilket dock avvisades av britterna inledningsvis. Men britternas inställning kom att ändras kort därefter.

T E Lawrence

Sharif Hussein-ibn-Ali

Arthur Balfour

Britterna hade sett Egypten som sitt intresseområde och befäst sin ställning inte minst efter Suezkanalens tillkomst på 1850-talet. 1882 ökade man sitt militära tryck och förklarade Egypten som protektorat. Termen användes flitigt under kolonialismen och antyder att protektoratet ska ”skyddas” av en koloniala stormakten av mer eller mindre klara skäl. Orsaken var här återigen intresset att behärska transportvägen till Indien. För britterna föreföll det som gynnsamt att osmanerna behärskade det territorium man hade eftersom deras intresse och förmåga att expandera österut föreföll begränsat. Likaledes utgjorde de en barriär mot ett tänkbart intresse från Ryssland att expandera mot sydöst. Situationen förändrades efter Första världskrigets utbrott då turkarna bestämde sig att gå med på Tysklands sida. Ett avgörande skäl var trycket från Ryssland.

På initiativ från ett par av de nationalistiska grupperna i Beirut, al-fatat och al-Ahd, erbjöd sharif Hussein i maj 1915 britterna sitt stöd om de i sin tur gav stöd till araberna för ett uppror och en frigörelse från osmanerna. I samband med detta uppträdde också Muhammad al-Faruqi som kontaktade britterna i egenskap av talesman för en ungarabisk hemlig organisation av officerare i den syriska delen av den osmanska armén. Han utlovade stöd till britterna om de likaledes vid ett uppror stödde en ny arabisk stat under ledning av sharif Hussein. En lång rad av förhandlingsutspel gavs under loppet av 1915 där britterna i slutänden ändå var benägna att acceptera nybildningen av den arabiska staten. I kontakterna mellan britternas högkommissarie i Egypten och sharif Hussein framträdde så småningom något som såg ut som ett avtal där en arabisk statsbildning understöddes. (Mer om detta längre fram i avsnittet om Palestina.) Britterna var hårt pressade i det stora världskriget och hade gjort stora förluster mot turkarna vid anfallet mot Gallipoli vid Dardanellerna. Dessutom hade de – i ett försök att skydda de nyupptäckta oljekällorna i Persien – förlorat ett omfattande slag i Kut vid Persiska viken. Osmanerna, eller det Turkiet som i Europa kallades ”Europas sjuke man”, hade ännu vassa tänder – till engelsmännens förvåning.

Det arabiska upproret inleddes av sharif Hussein i Mekka den 5 juni 1915. Deras brittiske rådgivare hette T E Lawrence. Taktiken inriktades på att förstöra järnvägstransporterna mellan det av turkarna behärskade Damaskus och deras starka fäste i Medina. Efter det kommande årsskiftet gjordes den viktiga överenskommelse som kom att kallas Sykes-Picotavtalet mellan England och Frankrike. Det blev också utgångspunkten för en hel del av de statsbildningar och gränsdragningar som bestått in i våra dagar.

Sykes-Picotavtalet

Illustrationskarta till Sykes-Picotavtalet

De franska intressena i Mellanöstern under denna tid är inte lika enkelt att beskriva som när det gäller förståelsen av de brittiska som hade det geopolitiska intresset att bevara och dominera sambandet mellan moderlandet och den hörnpelare i imperiet som utgjordes av Indien. Frankrike var starkt nog att utgöra en världsomspännande kolonialmakt om än inte riktigt av samma dignitet som den brittiska men hade under större delen av 1700-talet varit den starkare sjömakten av de två. Ambitionen att ha ett stort inflytande även i Mellanöstern låg så att säga i tangentens förlängning av den tidigare koloniala historien.

Vid ingången till 1916 hade man från brittisk sida utlovat ett stöd för en arabisk statsbildning och ett uppror mot osmanerna enligt vad som kommit att kallas MacMahon-Hussein-korrespondensen. Samtidigt uppfattade man det som nödvändigt att

informera och prata sig samman med Frankrike om hur respektive makts intresseområden skulle uttryckas som territoriella anspråk. Samtalen med Frankrike utmynnade i ett avtal som präglades av en förhandling om intressehävdande mellan de båda europeiska stormakterna och där också Ryssland konsulterades och fick sina intressen erkända då det osmanska imperiet skulle styckas upp inför dess emotsedda sammanbrott. Avtalet var i verkligheten ett grovt och i sak arrogant övertramp gentemot de utfästelser britterna gjort mot sharif Hussein om att låta en arabisk stat utvecklas. Detta förnekades av britternas högkommissarie för området men verkligheten kom att bli annorlunda. En stor del av de södra centrala delarna av Anatolien och större delen av östra medelhavskusten angavs som Blå zon där Frankrike enligt avtalet skulle tillerkännas rätten att upprätta sin egen administration, oklart om det också skulle innebära en direkt ockupation. En betydande del av Syrien sydöst om den blå zonen avgränsades till en A-zon som omfattade områden som till stor del präglades av öken befolkad av nomadiserande stammar. Här skulle arabiska administrationer upprättas men med rätt för Frankrike att hålla med nödvändiga "rådgivare". Söder om detta område upprättades på motsvarande sätt en B-zon under brittiskt inflytande och sydöst därom en Röd zon innefattande Mesopotamien och norra saudiska halvön under brittisk administration. Skiljelinjen mellan de franska och de brittiska inflytandeterminerierna har kallats "linjen i sanden", utan synbar hänsyn till språk, etniska samhörigheter, religion m m. Ambitionen blev också söndra och härska – *divide et impera* i romersk efterföljd - för de båda kolonisatörerna. Gränsdragningen upprättades helt sonika som en linje på den karta man använde mellan bokstaven e i Acre (i Palestina) till sista k:et i Kirkuk.

För Palestinas del hävdade Frankrike inledningsvis att området borde höra till den franska intressesfären vilket Storbritannien motsatte sig eftersom man ville hålla närheten till Suezkanalen fri från andra intressenter. Även Ryssland hävdade att det Heliga landet borde göras till ett protektorat under Ryssland med hänvisning till att man såg sig som beskyddare av Palestinas kristna ortodoxa kloster. Till sist kompromissade man fram en överenskommelse att Palestina borde ställas under en internationell regim. Ett fasthållande av hela detta avtalsinnehåll omöjliggjorde i praktiken en sammanhållen arabisk nation oavsett brittiska försäkringar om motsatsen till de arabiska nationalisterna.

Nationernas förbund

Under brinnande världskrig etablerades ett försök att upprätta en internationell organisation med syfte att upprätthålla fred. Idégivare kom egentligen sedan tidigare från flera håll i bl a Frankrike och Tyskland. Tanken drevs hårt av den amerikanske presidenten Woodrow Wilson som efter USA:s inträde i kriget 1917 och efter att ha fått kongressens stöd för "14 punkter" 1918. Dessa angav generella principer för den internationella samvaron mellan länder och en överenskommelse förhandlades fram som i stora drag avsågs att utgöra förbundets stadga. Organisationen började arbeta från 1920 under namnet Nationernas förbund (NF). Förutom åtaganden om rustningsbegränsningar kom även skydd av nationella minoriteter m m att ingå i förbundets uppgifter. Av de 14 punkterna utgjorde flera explicita krav på återställande av territoriella gränser som ändrats vid krigföring under de senaste decennierna. Kolonialmaktens krav skall inte gälla högre än den koloniala befolkningens rätt. Ambitionen var också att befrämja varje nations rätt till självständighet vilket fick direkta konsekvenser för kolonialmakternas politiska utrymme. Ett nytt begrepp, mandat med ursprung i det historiska begreppet protektorat, instiftades som övergångsform för nationer som behövde understöd för att fullfölja bildandet av sin inre stat. Mandatärmaktens uppgift var enbart att fullfölja denna understödjande roll. Nationernas förbunds förmåga och auktoritet visade sig ganska begränsad när 1920-talet framflöt och bröt i praktiken samman under 1930-talet som resultat av Tysklands, Italiens och Japans territoriella expansionism. Även om NF visade sig relativt vanmäktigt etablerades genom dess tillkomst en sorts internationellt accepterat fredsprojekt med uttalade rättigheter för stater och minoriteter och i viss mån individuella rättigheter. Projektet föddes ur och stärkte värderingar hos väljarna i framväxande demokratiska västsamhällen som hävdar fri- och rättigheter och har kommit att utöva ett tryck på den egna statens politik i världen.

Den judiska sionismen

I de judiska folkgrupperna som till stor del varit utspridda över världen i den s k diasporan under nästan två tusen år formulerades under 1890-talet en mer uttalad strävan efter ett judiskt "hemland". Den viktigaste uttolkaren för denna strävan var den österrikisk-judiske journalisten och författaren Theodor Herzl. Den rörelse han kom att leda fick namnet sionism och samlades första gången i World Zionist Congress i Basel 1897. Med tiden har rörelsen delats upp i en s k arbetarsionistisk del inspirerad av Moses Hess som hade en stark bindning till arbetet med jordbruk. I denna tendens uppmuntrades judisk inflyttning till Palestina och arbete kollektivt i kibbutzer. Hess var socialist

Theodor Herzl

och beundrare av Marx och Lenin men härstammade från en ortodox judisk familj i Bonn. Såväl Herzl som Hess var motståndare till att bilda en rent judisk stat och ville se det judiska samhället växa fram i samarbete och parallellt med det arabiska. Hess' så kallade revisionistiska sionism, snarast en utbrytning från arbetarsionismen, ville att strävan inriktades direkt på att få stöd för en judisk stat vilket han inte lyckades få med sig World Zionist Organisation för och bildade då New Zionist Organisation. Vid sidan av dessa båda tendenser uppstod så småningom mer militanta rörelser som drev sin aktivism med terrormetoder. Den sionistiska rörelsen dominerades av arbetarsionismen fram till mitten av 1960-talet då en förflyttning högerut kom att dominera israelisk politik.

Balfour-deklarationen

Herzl och hans lika energiske efterträdare Chaim Weizman arbetade rastlöst på att föra fram sina idéer om det judiska hemlandet världen över inte minst mot Storbritannien som hade det starkaste inflytandet i Palestinaområdet. Till hjälp hade man den judiska diasporans omfattande nätverk i ett

stort antal västländer. Chaim Weizman var kemist, verksam i Storbritannien efter flytt från Vitryssland, och hade utvecklat ett sätt att framställa aceton som kunde användas för artilleriammunition, vilket Storbritannien var i skriande behov av under kriget. En dag klev den konservativa brittiske utrikesministern Arthur Balfour in på Weizmans laboratrium och förklarade "...från och med nu jobbar ni dag och natt för kronans räkning." vilket han hade rätt att kräva enligt brittisk krigslagstiftning. Han tillade också : "Låt mig säga så här, doktor Weizmann. Sköter ni er och levererar acetonet kan vi få mer kordit, vilket innebär mer ammunition vilket i sin tur innebär att vi besegrar såväl tyskar som turkar och kan befria Palestina. Doktor Weizmann, bara ni hjälper England att segra skall ni få ert land. Det ska jag se till. För min del får ni gärna bli president där borta. Om ni vill kan jag skriva en deklARATION om saken.". Senare, i november 1917, publicerades ett brev från Balfour ställt till ordföranden för det judiska samfundet i Storbritannien lord Rothschild. I brevet förklarades att "Regeringen ser med välvilja på en i Palestina upprättad nationell hemvist för det judiska folket och kommer att på bästa sätt bemöda sig om att underlätta verkställandet av denna avsikt, under den otvetydiga förutsättningen att intet må göras som kan inverka menligt på de mänskliga eller religiösa rättigheterna hos befintliga icke-judiska samhällen i Palestina...". Brevet går historiskt under namnet BalfourdeklARATIONEN och utgjorde början på det internationella stödet för tillkomsten av Israel. Vägen dit visade sig gå genom många svåra passager. För och emot diskuterades med betydande hetta från båda håll – motståndare till en judisk stat som inrikesminister Herbert Samuel (själv jude) och förespråkare som utrikesminister Balfour även om denne endast talade om en "hemvist" för det judiska folket.

Nationernas förbund och Palestina

När BalfourdeklARATIONEN blev känd på arabisk sida krävde sharif Hussein (som börjat kalla sig kung då de osmanska styrkorna i Hijaz besegrats) förklaringar om briterernas avsikter. På arabisk sida återkom oavlåtligt misstron mot briterernas verkliga avsikter men sharifen lät sig övertygas av deras försäkringar om stödet för den arabiska nationen och försökte tillsammans med sönerna Feisal och Abdullah lugna befolkningen. De återkommande arabiska utfästelserna var att man välkomnade en samexistens i Palestina mellan de tre religionerna men kunde inte acceptera en judisk stat. Misstron mot sionisterna och deras egentliga målsättningar var svår att komma över. När fredskonferensen i Versailles inletts 1919 betonade Feisal (som endast med brittiskt ingripande fått tillträde till konferensen mot Frankrikes motstånd och sedan talade på arabiska som översattes av TE Lawrence) att den stat man eftersträvade var arabisk vilket betydde att den var sekulär och att de tre religionerna tillerkändes samma rättigheter. Målsättningen för den arabiska nationalistiska rörelsen var enligt Feisal att förena araberna i en nation grundad på etnisk och språklig enhet. Han erkände att olikheterna var stora mellan de olika delarna men detta skulle gå att överkomma med tiden. Han preciserade också vilka områden han avsåg vilka kan uttryckas som Syrien, Libanon, Irak och Hijaz (under osmanerna en provins på västra arabiska halvön) av vilka Hijaz sågs som ett redan självständigt rike. Jemen och provinsen Najd på de centrala delarna av arabiska halvön där den senare vid denna tid behärskades av sauderna under Ibn Saud lämnades tills vidare utanför. Även Palestina skulle ingå men Feisal ville att området skulle ställas under internationell överhöghet för att lösa problemen mellan den arabiska och den judiska befolkningen om de heliga platserna.

Feisal hänvisade till den avgörande insats araberna bidragit med under kriget mot osmanerna som kapitulerat 1918. Han stödde sig oantastligt på redan gjorda utfästelser från brittisk och fransk sida men också på 14-punktsprogrammet som lagts fram av USA:s Wodrow Wilson där folkens rätt till självbestämmande lagts fast. På Feisals initiativ och med Wilson som påskyndare utsågs en kommission från början avsedd att ha deltagande från USA, Storbritannien, Frankrike och Italien som skulle sändas till Syrien och Palestina för att på plats bilda sig en uppfattning om befolkningens olika önskemål. Frankrike motsatte sig detta eftersom man var väl medveten om opinionsläget som

inte gick ihop med fransmännens ambition att göra området till ett franskt protektorat. I slutänden kom kommissionen att bestå av två amerikaner utanför den gängse diplomatkåren men med goda kunskaper om området. USA hade vid denna tid ännu inte blivit aktivt med egna intressen i Mellanöstern trots att flera oljefyndigheter hade börjat exploateras. Den amerikanska kongressen hade i slutänden inte accepterat villkoren för ett medlemskap i Nationernas förbund varför USA nu stod utanför organisationen och gled in i en tilltagande isolationism. Den s k King-Crane-kommissionen kom efter sex veckors intensiva rundresor i Syrien och Palestina fram till slutsatser som gick stick i stäv med Frankrikes och Storbritanniens ambitioner men desto mer nära de arabiska tankarna. Vad gäller exempelvis Palestina såg man ingen anledning att frigöra ett palestinskt område från Syrien. Kommissionen drog slutsatsen att ett genomförande av det sionistiska programmet hade ett kompakt motstånd inom den icke-judiska befolkningen och att det bara kunde genomföras genom fördriva delar av den icke-judiska befolkningen som till 90 % dominerade området. En väpnad kamp skulle bli den självklara följd vilken gick stick i stäv med grundtankarna i 14-punktsprogrammet.

Frankrike och Storbritannien såg till att rapporten låstes in i ett skåp och aldrig blev föremål för förhandlingar.

De båda europeiska kolonialmakterna såg också till att en konferens i Nationernas förbunds regi inkallades till San Remo i Italien för att avgöra hur motsättningen skulle hanteras. I början av maj 1920 publicerades beslutet att hela området från Medelhavet till den persiska gränsen underställdes ett mandat av Nationernas förbund och indelades i tre zoner. Det innebar att Syrien och Libanon blev franska mandat medan Palestina underställdes Storbritannien. Gränsdragningarna tog fasta på de brittiska och franska ekonomiska, strategiska och politiska intressena och åsidosatte allt som hade att göra med historiska samband och mänsklig och fysisk geografi. NF:s beslut skapade en våg av förbittring över arabvärlden.

Vid Feisals återkomst till Syrien bildades på andras initiativ en syrisk nationalförsamling, så småningom en kongress, som den 8 mars 1920 utropade Syriens självständighet och valde Feisal till kung för en konstitutionell monarki. Parallellt utspelade sig en process i Irak där en grupp nationalisterna valde Feisals bror Abdullah till kung.

Det franska mandatet i Libanon och Syrien

Frankrike ställde hårda ultimatum för arabisk underkastelse och Feisal såg sig nödsakad att backa och acceptera att inga protestyttringar skulle tolereras.

Fransmännen hade redan trupper på plats och trots löften om motsatsen besatte man Damaskus under visst väpnat motstånd. När de franska trupperna marscherat in i Damaskus i juli 1920 begav sig den franske befälhavaren general Gouraud till graven för korsfararnas besegrare för 700 år sedan, Saladin, och utropade: "Saladin, vi är tillbaka!" Därefter drevs Feisal ut ur Damaskus och Syrien och tvingades gå i exil. År 1920 har i den arabiska historieskrivningen betecknats som *am-al-nakba*, katastrofens år.

Frankrike hade egentligen inga som helst ambitioner att – som förutsattes i NF:s beslut – verka för att mandatet skulle leda till en självständig syrisk stat utan såg området som en rent fransk angelägenhet med politiska och ekonomiska intressen. Här var man för att stanna. Det syriska mandatområdet skulle leverera jordbruksprodukter till moderlandet och inga industriinvesteringar gjordes. Det var ganska lätt att se att den franska politiken gick ut på att söndra och härska genom uppdelningen av mandatområdet i sju olika småstater där man gärna höll igång konflikter som sedan kunde hanteras av franska skiljedomare och rådgivare. Religiösa och regionala lojaliteter uppmuntrades för att hålla tillbaka en nationell arabisk identitet. Fransk språkundervisning påbjöds i skolorna och ekonomin dominerades av franska bankirer. Pressfriheten och medborgerliga

rättigheter inskränktes. Ordningen med representanter proportionellt efter religiös tillhörighet som än idag plågar Libanon med ett stagnerande samhälle etablerades av fransmännen. Ständiga uppror på nationalisternas initiativ återkom ändå med en kulmen 1926 då fransmännen flygbombade Damaskus och närmare 10 000 civila omkom. I detta skede behärskade upprorsmännen större delen av södra Syrien.

Upproret 1925-26 slogs så småningom ner men blev inte slutet för den nationalistiska kampen. 1936 lyckades nationalisterna få det franska mandatet upphävt och Syrien erkänt som en självständig stat efter en treårig övergångsperiod. Det franska socialistpartiet Front Populaire med Leon Blum som ledare hade då tagit över den franska regeringsmakten. Efter stridigheter under Andra världskriget där fransmännen under de Gaulle lyckades bita sig fast erkändes Syrien äntligen slutgiltigt 1944. De Gaulle med sin övertygelse om den franska storheten ville ingalunda släppa på det franska kolonialväldet men fick böja sig när stödet för en fortsatt närvaro i Syrien och Libanon saknades. I februari 1946 lämnade de brittiska och franska styrkorna till sist Syrien efter en vädjan från Syrien till Förenta nationernas säkerhetsråd.

*

På ett torg i Tunis står en staty över 1300-tals-historikern, tänkaren, sociologen, skalden m m *Ibn Khaldoun*. Han var även i hög grad eftersökt och verksam som rådgivare och administratör av många härskare i Nordafrika, Andalusien, Egypten m m. I sina efterlämnade skrifter utvecklar han begreppet *assabiyya* som innefattar andemeningen i det kitt som håller samman många grupper i det arabiska samhället. Begreppet innefattar ungefärligen en individuell ”jävlaranamma”, sisu, list och stark lojalitet med den egna gruppen och utvecklas inte minst under kärva levnadsförhållanden som karga bergsområden och öknar. Ibn Khaldoun menade att i varje politisk maktkamp kommer den grupp som har starkast *assabiyya* att gå segrande ur striden. Begreppet skulle även i den modernare historien kunna ha ett förklaringsvärde för många strider och konflikter i den splittrade arabvärlden.

*

Motståndet mot fransmännen i Syrien var som starkast bland de ledande sunnitiska familjerna i städer och på landsbygd, liksom i delar av en sunnitisk bildad medelklass. Att vara soldat eller officer var inte heller aktningsvärt i dessa kretsar, snarare tvärtom eftersom det skulle innebära att göra tjänst för de hatade fransmännen. För de fattigare delarna av befolkningen, vilket till stor del innebar alawiter, druser, kristna m fl minoriteter betydde en militär bana en av få möjligheter till viss utbildning och en hygglig inkomst. I den ganska svaga framväxande arabiska staten utgjorde den militära organisationen ett betydande inslag. Den sunnitiska motviljan att engagera sig militärt ledde till att sunniterna var kraftigt underrepresenterade inom armén medan motsatsen gällde för minoritetsgrupperna. De högre officerarna var ändå till mycket stor del sunniter men ägnade sig åt inbördes maktkamper och en lång rad av militärkupper. I mitten av 1950-talet var cirka två tredjedelar av underofficerarna alawiter med en mycket stark sammanhållning som innebar att man hjälpte varandra till nyckelposter inom den militära organisationen.

Under 1940 bildade två lärare det sekulära, socialistiska arabiska Baath-partiet som så småningom kom att utgöra statsbärande partier i såväl Syrien som Irak. Baath-partiet förbjöds i slutet av 1950-talet men inom partiet bildade underofficerarna en hemlig militär organisation som fortsatte att verka politiskt. Den 13 november 1970 grep Baath-partiet makten i Syrien genom Hafez al-Assad, som kom från ett fattigt bergsområde vid syriska medelhavskusten. Al-Assads centrala politiska idé var *Infatih* vilket kan översättas som ”öppning”, som uppfattades som en av många efterlängtd förändring av Baath-partiets politik. Alawiterna fick genom detta ett avgörande inflytande. I mitten av 1970-talet startade Muslimska brödrskapet med rötter i Egypten muslimska protester mot ”det ogudaktiga styret”. I februari 1982 drev brödrskapet på för ett allmänt uppror mot Assad-regimen

med utgångspunkt i staden Hama. Resningen slogs ner våldsamt bl a efter en bombning av staden med 10 000-tals offer. Därmed befästes en ren diktatur för lång tid som fortfarande gäller genom sonen Bashar al-Assad. I praktiken utvecklades den alawitiska dominansen inom militärapparaten till en karriärstege för denna befolkningsgrupp och till ett stöd för ett diktaturstyre, en härskarmakt med modernare förtecken.

Från Mesopotamien till Irak – det brittiska mandatet

Först några ord om Storbritanniens närvaro i Indien.

Tyngdpunkten i det brittiska imperiets kolonialvälde låg efter förlusten av de amerikanska besittningarna i Indien, ”juvelen i kronan” med sina drygt 400 miljoner invånare i början av 1900-talet. Engelsmännen var på plats under tidigt 1500-tal i konkurrens med fransmän, portugiser, holländare m fl. Under 1600-talet etablerade sig det engelska Ostindiska kompaniet som upprättade en egen administration som så småningom trängde ut övriga koloniserare. Den brittiska staten hade då ingen egen administration på plats vilket ändrades efter det s k *sepoyupproret* som var ett uppror bland de indiska soldaterna i kompaniets tjänst. Upproret slogs ner men den brittiska staten tog därefter över styret och upplöste kompaniet. Britterna lät under slutet av 1800-talet bygga ett för tiden omfattande järnvägsnät, utvecklade jordbruket för bl a odling av hirs, majs, ris och med bomull och jute till stor del som exportvara för Storbritannien. En växande nationalism som formulerades genom den nationella kongressen (senare Kongresspartiet) under 1880-talet ledde så småningom till krav på självständighet. Indien betydde en hel del för den brittiska ekonomin och britterna hade vid tiden för Första världskriget inga som helst tankar på att ge upp sin väldiga kronkoloni trots återkommande upprorsförsök. Kongresspartiet drev tidigt en politik inriktad på massrörelser där Mahatma Gandhi med sin ickevåldstaktik blev den oomtvistade ledargestalten. Vid tiden för första världskriget slöt en stor del av den indiska opinionen inledningsvis upp på britternas sida och mer än 500 000 man deltog i de brittiska arméerna.

*

Ett av Storbritanniens strategiska huvudmål för Mellanöstern kring Första världskriget var skyddet av de indiska besittningarna och att befästa den potentiella förbindelsen till lands mellan Medelhavet och Indiska oceanen. Till bilden hörde att Ryssland sedan mitten av 1800-talet börjat bygga järnvägar mot sydöstra delarna av sitt rike för att kunna införliva och säkra dem för tsarens imperium. Första världskriget skapade en internationell osäkerhet där ockupationer och gränsöverskridanden blev relativt ofta förekommande delar av stormakternas politik. Som en del i sitt intresse att skydda närheten till den indiska subkontinenten besatte Storbritannien 1914 Basra i Mesopotamien och fullföljde senare genom att besätta Bagdad och Mosul. Norr om Persiska viken hade man 1907 hittat betydande oljefyndigheter vilket inte heller var ointressant för britternas agerande. Hela det besatta området var en del av det osmanska imperiet som vid denna tid sågs som en stormakt i förfall. Med sig hade britterna 133 000 man varav ca 90 000 var indier. Som tidigare nämnts utkämpades ett slag vid al-Kut i december 1915 till april 1916 där britterna förlorade närmare 8 000 man i striderna mot osmanerna men lyckades hålla sig kvar i området.

Inledningsvis hade britterna ingen färdig politik för vad de ville göra med sin nya besittning men bestämde sig snart för att skapa en ny nation av Mesopotamien. Det kanske tyngsta argumentet var att det var nödvändigt att få ner kostnaden för ockupationen. Det avgörande problemet man fick brottas med – och aldrig lyckades lösa – var att ingen historisk nation fanns att bygga på och att området var synnerligen splittrat i religiösa grupper och motsättningar, stammar och klaner, familjer språkgrupper m m. Befolkningen hade kort sagt ingen som helst identitet gentemot något som kunde kallas irakier. Till och med namnet Irak var en brittisk uppfinning som togs från en term som

använts av arabiska geografer sedan hundratals år med grundbetydelsen floddal med bördiga strandängar.

Det osmanska styret hade delat upp området i tre *vilayater* : Basra med en i huvudsak shiitisk befolkning, Bagdad med sunnitiska stammar och klaner samt assyriska och kaldeiska kristna, och det i huvudsak kurdiska Mosul med starka stamlojaliteter, sufiordnar och yazidier m fl. Britterna kungjorde vid sitt inträde i Bagdad en deklaration där man försökte framställa sig som befriarna från det osmanska förtrycket. Ett motstånd mot osmanerna var redan på väg att etableras men målsättningen var i första hand att uppnå självständighet och att slippa brittisk överhöghet. Den brittiske högkommissarien Arnold Wilson satsade på att försöka få lokala stamledare att bli lojala genom att upplåta markområden (som tidigare setts som gemensamma) till dem, ge skattefrihet och kontanta bidrag. Det blev en misslyckad taktik. I stället enades sunniter och shiiter i gemensamt motstånd och britterna tvingades till väpnade strider för att slå ner motståndet. Wilson försökte ordna en ”folkromöstning” där vissa utvalda stamledare fick uttala sig om man föredrog ”...en enda arabisk stat under brittiskt styre...” eller att bli styrda av ”en arabisk emir” där det senare inte föll i god jord hos stamledarna. Det ledde Wilson till en fullständig missbedömning när det gällde stämmningsläget bland befolkningen och han trodde – liksom amerikanerna 2003 – att araberna skulle vara nöjda med att bli ockuperade. Den brittiske befälhavaren general Maude konstaterade dystert strax före sin död i kolera 1917 att befolkningen var lojal mot sina stamledare men inte hade någon som helst tradition att lyda en regering.

Sedan Nationernas förbunds San Remo-möte 1920 proklamerat det brittiska mandatet utbröt ett omfattande uppror med sunniter och shiiter i förening och en *fatwa* som utfärdats av storayatollan Muhammad al-Shirazi mot förbud mot allt samarbete med britterna. Strax därefter startade en kampanj för självständighet. Winston Churchill som då var krigsminister ville ge upp mandatet. Med hänvisning till förväntningarna på de mycket rika oljefälten i området envisades premiärministern Lloyd George och vägrade ge upp. Ett jihad proklamerades från an-Najaf och Karbala, två av Islams heligaste platser i Mesopotamien, och allmänna väpnade uppror spred sig i hela landet. 1 654 soldater stupade, okänt hur många på den arabiska sidan. I London stod man rådvill inför detta nationella uppror inte minst sedan T E Lawrence rasande skrev en artikel i Sunday Times i augusti 1920 som förtjänar att återges:

Det engelska folket har letts in i en fälla som det blir svårt att ta sig ur med äran och hedern i behåll. De har lurats in i detta genom att konsekvent bli undanhållna information. Kommunikéerna från Bagdad kommer för sent, de är inte sannfärdiga och de är ofullständiga. Sakernas tillstånd har varit mycket värre än vad vi fått veta och vår administration mer blodig och ineffektiv än vad allmänheten vet. Idag är vi inte långt ifrån en katastrof... Vi sade att vi stannade kvar för att befria araberna från den turkiska regeringens förtryck och för att göra dess resurser av säd och olja tillgängliga för världen. Vi säger att vi är i Irak för att utveckla Irak till världens fromma... Hur mycket kommer dödandet av tiotusentals bybor och stadsbor denna sommar att hindra produktionen av vete, bomull och olja ?

Hur länge ska vi tillåta att miljoner pund, tusentals av våra trupper och tiotusentals araber offras till en kolonial administration som inte är till nytta för någon annan än sina administratörer ? Vårt styre är värre än det turkiska. De hade 14 000 lokala värnpliktiga och dödade i snitt 20 araber om året för att upprätthålla fred. Vi har 90 000 man med flygplan, bepansrade fordon, kanonbåtar och bepansrade tåg. Vi dödade omkring 10 000 araber i upproret denna sommar. Vi kan inte hoppas på att upprätthålla ett sådant genomsnitt, det är ett fattigt land och glest befolkat.

Den nya högkommissarien sir Percy Cox samlade ihop en för det brittiska styret väl vald sunnitisk elit i Bagdad till ett statsråd. Shiitiska ledare avvisades. Armén kom att domineras av sunnitiska officerare trots att endast cirka 20 % av befolkningen var sunni. Det medförde det dubbla beroendet mellan briter och ledande sunniskikt. Samtidigt sänkades organ som gav shiiterna inflytande. I de

kurdiska områdena användes lokala minoritetsgrupper för rekrytering till specialstyrkor som slog ner återkommande uppror i norra Irak. I Irak tjänstgjorde också William Harris, under andra världskriget känd som "Bomber" Harris, då han drev igenom ytbombningar av civila stadsområden i Tyskland. Flygbombning användes regelbundet i Irak liksom även senapsgas för att "upprätthålla ordningen", allt med Churchills uttalade stöd eftersom det i sammanhanget sågs som "kostnadseffektivt".

Samtidigt utvecklades korruptionen inom statsförvaltningen. Tillsammans med favoriserandet av den militära sunnieliten blev det praktiskt taget omöjligt att bygga upp en legitimitet för statsapparaten. Britterna var sammantaget i desperat behov av att få en arabisk ledning på plats som kunde skapa lugn och därigenom kapa de galopperande kostnaderna. Lösningen blev att föreslå Feisal, dvs sharif Husseins son från Mekka, till kung. Därmed fick man en företrädare med arabisk religiös auktoritet genom släktskapet med profeten Muhammed i rakt nedstigande led och dessutom någon som var beroende av brittiskt stöd eftersom kungamakten var relativt okänd som nationell institution i Mesopotamien och Feisal saknade en egen social och politisk plattform i landet. Feisal kröntes till kung i augusti 1921 efter en folkomröstning där han officiellt fick 96,8% av rösterna trots motstånd från kurder, shiiter och proturkiska grupper. På kröningsfotot framstod Feisal som en liten figur bland välväxta briter.

En regering med naquiben Abdul Rahman al-Galiani som premiärminister och i övrigt en rad välkända namn, inte sällan med anknytning till det tidigare osmanska styret, tillsattes. Det innebar att en administration över något som började likna *staten* Irak kunde skönjas och som kanske kunde uppfattas som en möjlighet för den arabiska nationalismen. Meningarna bland befolkningens olika stamgrupper och religiösa grupper var påtagligt delade. Britterna hade sett till att de hade ett mycket starkt inflytande över allt som hände inte minst genom de avtal som slöts 1922 och 1924. Den brittiske högkommissarien hade det avgörande inflytandet över det mesta och införande av verkliga demokratiska institutioner var på intet sätt aktuella. Britterna saknade fortfarande förståelsen för etniska, sociala och kulturella förhållanden i området. I ett första val till en folkförsamling med två kamrar handplockade briterna de enda tillåtna kandidaterna.

Kurderna

Ett av de tre *vilayaten* som utgjorde det brittiska NF-mandatet var Mosul i norr mot bl a den turkiska gränsen. Här dominerade ett antal kurdiska stammar med mycket svaga lojaliteter till en irakisk statsbildning. Britterna konstaterade i en skrivelse till NF att "*...kurderna i Irak saknar helt och hållet de egenskaper av politisk sammanhållning som är nödvändiga för ett självstyre. Deras organisation och inställning är stambaserad... Deras livsstil är primitiv och till sitt flertal är de analfabeter och obildade och misstänksamma mot varje auktoritet samt saknar disciplin och ansvarskänsla.*"

Britterna försökte sig på att ge stamhövdingarna relativt fria händer genom mutsystem när man misslyckats med att upprätthålla sin "ordning" genom flygbombningar i området. *Shejk Mahmud Barzinji*, ledare för den sufiska *qadriya*-orden i området, gjordes till guvernör men uppmanade snart i stället till uppror och fick med sig andra och proklamerade *jihad* mot briterna. Barzinji besegrades och flyttades till exil. Han återkallades snart när briterna behövde hans hjälp för att slå tillbaka turkarna som hävdade sin rätt till området av folkrättsliga skäl och enligt stilleståndsavtalet 1918. När turkarna slagits tillbaka skickades Barzinji åter till exilen.

Konflikten om gränsdragningen mellan Turkiet och det brittiska mandatet fördes efter strider till Nationernas förbund som uppdrog åt den svenska diplomaten Einar af Wirsén att utreda frågan. Af Wirsén föreslog tre olika alternativ för en lösning men parterna förmådde inte enas om annat än att den provisoriska demarkationslinjen vid krigsslutet skulle fortsätta att råda. Turkiet tillerkändes i slutänden ett ersättningsbelopp om 700 000 pund som en del av uppgörelsen. För de motsättningar

som rått mellan de olika grupperna i området – sunni/shia, araber/kurder samt olika klaner och andra grupper – saknades fortfarande en politik för en långsiktig lösning.

Kung Feisal som förutom sin familjs genetiska auktoritet stödde sig på den brittiska militära och civila övermaktens närvaro och den begränsade gruppen sunni och sunnimilitärer hade ännu förhoppningar att kunna föra samman Irak med Syrien under en samlad arabisk nation. Som ett led i denna strävan såg Feisal och hans krets av sunnitiska rådgivare införandet av en allmän värnplikt som ett väsentligt steg. Precis som varit vanligt i Europa var den militära organisationen en viktig nationsmarkör i detta fall för den irakisk-arabiska identiteten. Kurder, yazidier, shiiter och även britterna var av lätt förståeliga skäl av annan uppfattning och frågan skapade stora politiska spänningar 1926-29. Enligt irakierna var fördraget med britterna från 1922 nu moget för att avskaffas och ersättas med en allians vilket samtidigt skulle innebära självständighet för Irak och mandatets avskaffande. Den formella självständigheten kom också 1932 tillsammans med ett nytt fördrag som dock garanterade britterna ett stort inflytande. Den nya alliansen skulle gälla i 25 år och ge engelsmännen rätt till företräde vid tillsättandet av viktiga poster i förvaltningen, utrikespolitiskt samråd och bistånd vid krigssituationer. Dessutom rätten att utnyttja hamnar, floder och flygplatser och att använda flygbaser vid Bagdad och Basra.

För kurderna som hoppats på någon form av autonomi i avtalstexten fanns inte mycket att hämta. NF:s mandatkommission menade att Irak var moget för självständighet men med kravet att minoriteternas ställning måste tillgodose, vilket inte räckte för kurdernas krav på självbestämmande. Kurderna var dock beredda att godta ett självbestämmande även under ett brittiskt protektorat. Shejk Mahmut Barzanji tog då ännu en gång initiativ till uppror. En annan stam, barzani, manade kurderna i området till uppror och att inte underordna sig Irak. Upproret slogs ner brutalt av irakiska trupper och omfattande flygbombningar av Royal Air Force. Barzanji tillfångatogs och hamnade i husarrest i södra Irak liksom barzanistammens ledare.

Ytterligare en minoritetsgrupp i Mosulområdet gjorde anspråk på någon form av eget territorium. Assyrierna i Hakkari-provinsen i sydöstra Turkiet hade tidigare utsatts för pogromer och i stor utsträckning flytt till norra Irak. Assyriernas ursprung är det gamla assyriska riket med centrum på Nineveslätten i Mesopotamien. Språket - eller språken – är varianter av arameiska och konfessionen är i huvudsak en katolsk-kaldeisk kyrka. Deras huvudområde är spritt över nuvarande Irak, Turkiet och Syrien. De lever sedan länge till stor del i diaspora delvis efter en massaker i Simele i norra Irak 1933 och har återkommande utsatts för förföljelser. Namnet på staden lär ha gett upphov till uttrycket ”genocide”.

Tusentals assyrier bosatte sig i byar i norra Irak efter den turkiska pogromen. De drev därefter krav på att NF skulle besluta om att ge dem ett autonomt område inom Irak vilket avvisades eftersom det skulle innebära att araber och kurder i så fall måste fördrivas och antogs skapa ett nytt flyktingproblem. Nationernas förbund värdjade till medlemsländerna att upplåta ett område stort nog för ca 20 000 assyrier. Assyrierna drev frågan i Nationernas förbund vid upprepade tillfällen utan framgång. Sedan 2014 har den irakiska regeringen efter amerikanska påtryckningar accepterat att ett område på Nineveslätten ska upplåtas med assyriskt självstyre.

Strax efter ett statsbesök i London 1933 – för att markera den nya irakiska självständigheten – avled Feisal av hjärtbesvär. Han ersattes av sin unge son Ghazi som emellertid kolliderade med sin sportbil i april 1939 och omkom. Under denna tid utkristalliserade sig två starka krafter som kom att ha flera kraftmätningar om makten. Den ena med ett i grunden panarabiskt program, dvs strävan efter att samla ett arabiskt rike, stödde sig på britterna och hade sin bas i de sunnitiska officerskretsarna. Mot denna tendens stod en irakisk nationalism som eftersträvade demokratiska och sociala reformer och ett frigörande från britternas ekonomiska dominans. Även inom denna tendens fanns flera olika schatteringar med betydande motsättningar. USA började nu också ingripa i Irak för första gången genom att markera stöd för britterna i synnerhet efter Andra världskrigets utbrott, och man ställde krav på att den irakiska regeringen skulle avbryta förbindelserna med

Tyskland, helt i linje med vad britterna tidigare krävt. Ett kurdiskt parti, *Rizgari* ("Befrielsen"), bildades som motvikt till panarabismen men det parti som fick större anslutning bland kurderna var i stället Kommunistpartiet som också motsatte sig den irakiska nationalismen. De kurdiska stammarna höll sig ändå relativt lugna eftersom de tilläts utöva ett visst självstyre och egen skatteindrivning. Kommunisterna betonade rättigheter för den mångfald av minoriteter som präglade Irak. Den stora förändringen var egentligen den tilltagande militariseringen av den irakiska statsapparaten och hela det politiska livet. Detta speglades av en lång rad militärkupper som avlöste varandra fram till Saddam Husseins tid. Bland officerarna var inte stödet för britterna entydigt. En grupp officerare som gick under namnet "den gyllene kvadraten" ingrep mot ett antal regeringar som visade alltför probrittisk inställning eller som man av andra skäl ogillade. Gruppen var protysk och fick ett betydande stöd efter det arabiska upproret i Palestina 1936 och 1939 då stormuftin i Jerusalem Hajj Amin al-Husseini proklamerade *jihad* mot det brittiska inflytandet. Under 1941 skärptes de protyska attityderna mot britterna samtidigt som de tyska motoriserade arméerna närmade sig via Nordafrika och Balkan. De irakiska nationalisterna krävde att britterna skulle lämna sina flygbaser. Churchill svarade med att skicka truppförstärkningar och ett stort antal civila briter evakuerades. Irakierna anföll de brittiska flygbaserna men Royal Air Force lyckades bomba och förstöra de irakiska stridsflygplan som man fått av tyskarna. Därefter marscherade de brittiska trupperna mot Bagdad. Väl i Bagdad avsattes premiärministern, regenten återinsattes (kung Ghazis minderårige son) och de officerare som varit inblandade i kuppen som föregått de brittiska styrkornas ankomst avrättades, bland annat tre medlemmar ur "den gyllene kvadraten". I Bagdad inleddes också en *Farhud* (pogrom) som kostade 200 judar livet i ett Bagdad som vid denna tid till tre fjärdedelar bestod av judar. Många av stadens arabiska invånare fick också sätta livet till efter försök att rädda sina judiska grannar. Den brittiska ockupationen fullföljdes snart över hela landet och kungafamilijs gamle vapendragare och tidigare premiärminister Nuri al-Said återinsattes och försökte genomföra reformer i ekonomin och förnya Bagdad som stad med hjälp av en rad välkända arkitekter från väst. Större delen av Iraks oljeinkomster skulle gå till detta program. Kurderna under sin nye ledargestalt Mulla Mustafa Barzani – bror till den förre ledaren – gjorde motstånd i ett uppror med början 1942 men till följd av oenigheter mellan kurderna kunde britterna slå ner motståndet ännu en gång.

Efter Andra världskrigets slut växte spänningarna och motståndet mot britterna igen och inte minst Kommunistpartiet växte sig starkt. Storbritannien förde i vanlig tondöv anda hemliga förhandlingar med regeringen 1947 och kunde ingå ett avtal avsett att säkra brittiska privilegier och närvaro under ytterligare 25 år. Omedelbart efter att avtalet blev känt exploderade landet i massprotester, generalstrejker och demonstrationer i en så kallad *wathba* ("språnget"). Men situationen hade nu också förändrats Mellanöstern inte minst genom utvecklingen i Palestina där britterna sågs som skyldiga till att araberna trängdes undan till förmån för den judiska inflyttningen som drivits på av sionisterna. Den ledande gestalten för arabvärlden sågs nu i Gamal Abdel Nasser i Egypten som eldade på motståndet mot britterna även i Irak. Efter ännu en brittisk militärkupp 1958 vände sig den irakiska armén mot Bagdad och avslutade också det koloniala brittiska styret över staten Irak.

Den kortvariga monarkin avslutades med att den kungliga familjen lynchades offentligt och republik proklamerades som den nya styresformen av generalen Abd al-Karim Qasim. Denne överlevde ett par militärkupper men föll offer för ännu en kupp som anstiftats av Baath-partiet 1963. Saddam Hussein och den sunnitiska minoriteten spelade här och fortsättningsvis en framträdande roll i den irakiska politiken. Saddam stödde sig på en krets av officerare från staden Tikrit och sin klan Bejjat. Efter målmedveten strävan etablerade han sin helt dominerande plats som Iraks ledare efter 1979.

*

Palestina och Israel

Den konflikt som både syns och påverkat utvecklingen i Mellanöstern tydligast under närmare ett

sekel är händelserna kring den judiska – eller i huvudsak sionistiska – strävan att skapa ett judiskt hemland i Palestina. Konflikten innefattar intressehävdanden från kolonialmakterna, nykolonialistiskt agerande från USA och Sovjetunionen/Ryssland samt formerandet av Mellanösterns stater under de nationalistiska strävandena. I det sistnämnda ingår den sionistiska rörelsens envetna strävan efter en judisk stat. Spelplanen är såväl väpnade strider på plats i Mellanöstern, det totala diplomatiska spelet mellan stormakterna på den internationella scenen ("The Great Game") och förhandlingar och beslut inom Nationernas förbund och Förenta Nationerna. Det går varken att tolka och förstå stridigheterna som entydigt religiösa eller som enkla resultat av materiella intressen.

Som tidigare nämnts formulerades intresset för en judisk återkomst till det historiska hemlandet inom den judiska internationella diasporan vid den sionistiska världskongressen i Basel 1897 (World Zionist Congress). En längtan till ett judiskt hemland i det gamla Palestina hade uttryckts under sekler i de judiska minoriteterna som fanns utspridda över världen och den judiske journalisten Theodor Herzl samlade ca 200 delegater till stöd för ett konkret formulerat projekt. De judiska minoriteterna hade till stor del levt under skilda förhållanden i olika delar av Europa där det återkommande förekom såväl förföljelser och pogromer som att man på andra platser fick betydelsefulla framgångar inom det ekonomiska livet och i den intellektuella världen. Totalt sett samlade man en anmärkningsvärd och bred samhällelig resurs inom det utspridda judiska samfundet i världen. Båda dessa omständigheter fick en betydelse som förutsättning för att kraftfullt driva en inflyttning till de palestinska områdena på initiativ från sionisterna. Theodor Herzl färdades intensivt mellan världens länder och intressegrupper i väst för att tala för rätten till ett judiskt hemland. På detta sätt utvecklades ett omfattande nätverk av kontakter.

Palestina behärskades vid tiden för Första världskriget av det osmanska riket men såväl Storbritannien som Frankrike utvecklade en intressenärvaro i området. När första världskriget brutit ut och osmanerna gick med på Tysklands sida hade redan den arabiska nationalismen och längtan efter en egen fri stat etablerats och hade sin bas i Mekka genom sharif Hussein ibn-Ali. Ett avtal – egentligen en fortlöpande korrespondens - slöts mellan Storbritanniens högkommissarie i Egypten Henry MacMahon och sharif Hussein som mynnade ut i att briterna skulle hjälpa araberna att etablera den arabiska staten under förutsättning att de gjorde uppror mot osmanerna och hjälpte Storbritannien att besegra den osmanska stormakten. I de brittiska strävandena ingick också att mota de franska intressena i Palestina för att kunna behålla kontrollen av landvägen till Indien och över närheten till Suezkanalen. Då Balfour-deklarationen ett par år senare utlovade ett hemland åt den judiska rörelsen blev Storbritannien sittande med två åtaganden som var direkt motstridiga, MacMahon-avtalet och Balfourdeklarationen. Hanteringen av denna konflikt kom att prägla Storbritanniens agerande i Palestina/Israel de följande 30 åren.

Det brittiska mandatet från NF började i praktiken att fungera redan 1920 men formellt först 1922/23. Beslutstexten hänvisar till Balfourdeklarationen för mandatuppdraget vilket innebär att man inte talar om upprättandet av en judisk stat utan mer svävande om ett *...nationellt hem för det judiska folket...* och att det är *...uttryckligen förstått att ingenting må göras som kan äventyra de rättsliga och religiösa rättigheterna för existerande icke-judiska grupper i Palestina...*

Befolkningen i området uppgick 1922 till 757 000 varav 78 % var muslimer och 11 % judar. Övriga var i huvudsak kristna. Genom markköp övertog de judiska inflyttarna en allt större del av den odlingsbara marken. Med den fortskridande både arabiska och judiska inflyttningen väster om Jordan ökade spänningarna och framför allt bitterheten hos den arabiska befolkningen, inte bara lokalt utan över hela arabvärlden till följd av vad man såg som svikna löften från briternas sida om att skapa en arabisk nation. Den judiska expansionismen sågs också som en utveckling under briternas beskydd.

Den judiska befolkningen uppgick till 156 000 år 1929 och då hade ändå immigrationen avtagit något. Bland annat till följd av det nazistiska maktövertagandet i Tyskland tog inflyttningen sedan

åter fart under 1930-talet och 1935 slogs nytt rekord med 61 833 immigranter. Ca 30 000 palestinska bondefamiljer beräknas ha förlorat den mark de odlat under 1931.

Den sionistiska expansionismen bars – och bärs? - av en föreställning om att erövra sin plats i Palestina med en steg-för-steg-politik och utifrån ”det tomma ramverkets princip”. Det senare innebär att inga egentliga gränser från omvärlden behöver accepteras såvitt man inte accepterar dem själv. Processen måste ske under beskyddet av en stormakt som Storbritannien där man successivt utvidgar territorium och inflytande. Chaim Weizman illustrerade i ett brev till en kollega 1918 med ett brittiskt ordspråk: ”Först sticker kamelen in ena benet i tältet och till sist glider han in i det”. När frågan om en självständig judisk stat började diskuteras internationellt var därför den israeliska strategin att acceptera ett beslut om ett eget territorium ”om det så inte var större än en bordsduk” för att sedan ha en plattform att utvidga inflyttning och egna beslut utan inblandning från omvärlden.

Transjordanien

I mandatuppdraget ingick redan inledningsvis att hantera konflikten mellan arabvärlden och de sionistiska kraven genom en delning av det området som historiskt ingick i Palestina. Churchill förklarade för parlamentet i London 1921 att man inte hade för avsikt att skapa ett judiskt Palestina och att den arabiska befolkningen inte skulle underordnas den judiska samt att områdena väster om floden Jordan undantogs från MacMahons löfte till sharif Hussein om en arabisk statsbildning. Öster om Jordanfloden etablerades i stället ett autonomt emirat kallat Transjordanien med Feisals son Abdullah ibn-Ali som emir. Beslutet hade föregåtts av konsultationer med Abdullah. Efter Andra världskriget erkändes emiratet som självständigt kungadöme av Storbritannien 1946.

Konflikterna

Den arabiska bitterheten inför vad man uppfattade som briterernas svek mot skapandet av en arabisk stat hejdades inte. En lång rad blodiga incidenter mellan befolkningsgrupperna med hundratals döda inträffade under 1920-talet och början av 1930-talet. I april 1920 utbröt pogromliknande upplopp i Jerusalem med sex dödade judar och omkring 200 skadade. Med anledning av detta bildade den judiska kolonin en underjordisk beväpnad milisgrupp, *Irgun Hanagah*, som så småningom kom att bli kärnan i den israeliska armén. I april 1936 manade stormuftin Hajj-Amin al-Husseini till generalstrejk och allmän ekonomisk bojkott av *Yishuv*, som var namnet på det judiska samhället. Såväl judiska bosättare som brittiska styrkor attackerades. Händelserna har kommit att kallas den första *intifadan*. Britterna kunde kväsa upproret efter att ha skickat 20 000 soldater till Palestina. I en kommission som tillsattes 1937 för att utreda orsakerna bakom upproren konstaterade Lord William Peel att både den judiska och den arabiska nationalismen var stark och att klyftan mellan befolkningsgrupperna vidgades. Slutsatsen blev att löftena till araberna respektive judarna inte gick att förena och att det brittiska mandatet borde upphöra. Peel-kommissionen rekommenderade bildandet av en judisk stat i kustområdet norr om Gaza upp till det franska mandatets gräns för Libanon och Syrien, ett område om ca 5000 kvadratkilometer. Arabernas område skulle omfatta Negevöknen, Transjordanien och centrala områden väster om Jordanfloden inklusive Västbanken. En brittisk enklav skulle upprättas mellan Jerusalem och strax söder om Jaffa.

Det innebar att 225 000 arabiska invånare skulle tvångsflyttas - ”transfereras” - från ca 20 % av områden som reserverats för judisk suveränitet. Ett drygt tusental judar skulle förmås flytta i en ”transfer” till de judiska områdena. Men det betydde också att det för första gången i internationellt sammanhang föreslogs att en judisk stat skulle upprättas. Peel-kommissionens förslag accepterades omgående av den judiske politikern David Ben-Gurion. Av denne sågs de föreslagna gränserna som tillfälliga och något som ”kunde krossas” genom avtal med den arabiska staten.

På den 20:e kongressen för World Zionist Organisation i Zürich vann Ben-Gurions linje gehör bland ca två tredjedelar av delegaterna men motstånd saknades inte heller. Förutom argumentet att inga kompromisser fick göras om det land som Gud lovat det judiska folket så var *Yishuv* ännu inte redo att axla ansvaret för en judisk stat. Kongressens efterföljande sk transferkommitté insåg att

förflyttningen av 225 000 palestinier inte skulle kunna ske frivilligt och man prövade en del idéer som närmast såg ut som affärsuppgörelser, t ex att Irak skulle kunna ta emot 100 000 arabiska familjer vilket betydde en halv miljon människor mot en ersättning om 10 miljoner brittiska pund. Eller skulle Saudiarabien där Ibn Saud nu härskade kunna ta emot alla arabiska palestinier mot 10 eller 20 miljoner pund ? Skulle den sionistiska rörelsen kunna få USA att betala ? Att britterna var i stånd att genomföra tvångsförflyttningen satte man ingen tilltro till.

Peel-kommissionens rapport och förslag togs av palestinerna emot med att intifadan återupptogs med våldsamma protester där bl a den brittiske guvernören i Galiléen mördades. Upproret nådde sin kulmen under sista halvåret 1938. Då det hela var över under 1939 hade mer än 2 000 arabiska palestinier dödats och 200 palestinska ledare arresterats varav en del evakuerats till Seychellerna. Mer än 100 palestinier mottog en dödsdom varav cirka en tredjedel verkställdes .

För britterna betydde det den största insatsen med trupper, ca 25 000, utomlands sedan Första världskriget. Eftersom hotet om ett annalkande andra världskrig börjat torna upp sig såg London priset för denna insats oacceptabel. Krigshotet ledde till insikten att att man inte kunde acceptera den kostnad som genomförandet av Peelkommissionens förslag om en judisk stat skulle innebära i flera avseenden. I maj 1939 utkom en vitbok från en kunglig kommission i London som i något inlindade ordalag lade Balfourdeklarationens mer eller mindre underförstådda inriktning att skapa en judisk stat på hyllan. Målsättningen blev i stället en judisk-arabisk regering inom tio år som säkerställde att varje befolkningsgrupps väsentliga intressen tryggades. Den judiska invandringen skulle begränsas vilket angavs i precisa antal. Den sionistiska målsättningen blev även fortsättningsvis upprättandet av en judisk stat men under Andra världskrigets gång förväntade man sig att detta skulle ske under USA:s beskydd. Under kriget försökte amerikanarna förhålla sig kallsinniga och neutrala till sionisternas ambitioner för att säkerställa behovet av olja från Mellanöstern, inte minst Saudiarabien där oljan nu börjat flöda på allvar. Hamnarna som blockerades i området och situationen med striderna på haven förhindrade också en fortsatt judisk inflyttning till Palestina. Sionisterna intog under Andra världskriget en något tveeggad inställning gentemot britterna då man stödde dem i striden mot nazi-Tyskland men kritiserade dem för svek mot judarnas strävan efter en egen stat. Med Ben-Gurions ord: ”Vi ska slåss med britterna mot Hitler som om det inte fanns någon vitbok; vi ska slåss mot vitboken som om det inte fanns något krig.”

Judisk terrorism och väpnad kamp. Vid sidan av majoritetens linjen i World Zionist Congress fanns en opposition i huvudsak samlad i två radikala grupper. Irgun Zvai Leumi (Nationella militära organisationen) bildades 1931 och hade bl a militärutbildning för ungdomen på sitt program. De våldsamma metoderna inleddes först 1938 med ett bombdåd på en marknad. I samband med att britterna gav ut sin vitbok pekades de ut som det avgörande hindret för en judisk stat och Irgun genomförde en serie bombattacker mot brittiska officiella byggnader och polisstationer. Målsättningen var att driva ut Storbritannien från Palestina.

Under 1940 började en utbrytning från Irgun bli verksam, Lehi (*Lohamei Herut Israel*), där bl a Yitshak Shamir ingick i ledningsgruppen. Gruppen är internationellt mest känd under namnet Sternligan och hade ca 200 medlemmar. Den stämplades som terroristisk och dess initiativtagare Avraham Stern dödades av brittiska soldater 1940 efter att Jewish Agency och Irgun bistått med uppgifter om var han befann sig. I Lehis ideologi ingick föreställningen att judarna hade en oförytterlig och självklar rätt till hela det historiska Palestina inklusive Transjordanien och kompromisser om detta var uteslutna. Organisationen var verksam till 1948.

Irgun omorganiserades 1943 av sin nya ledare Menachem Begin som tog kontakt med Lehi. Båda organisationerna inriktade sig på ”väpnad kamp”, i praktiken terrorverksamhet, där Irguns mål främst utgjordes av brittiska officiella byggnader medan Lehi mördade officiella brittiska representanter. Britternas officiella representant i Mellanöstern Lord Moyne avrättades utanför sitt hem i Kairo i november 1944. Milisgruppen Haganah bistod de brittiska myndigheterna och

arresterade medlemmar ur Irgun och Lehi. Konflikten bilades efter augusti 1945 då Storbritannien höll fast vid vitbokens avståndstagande till en judisk statsbildning och Haganah började i stället ett samarbete med de båda terrorstämplade organisationerna mot britten. En gemensam väpnad kamp inleddes.

En gemensam kommission mellan USA och Storbritannien som studerade frågan om konflikten resulterade i uppfattningen att ingendera av parterna i Palestina borde ges företräde i hur området skulle styras men att å andra sidan ett judiskt nationellt hem i området redan var en realitet och hade uppstått under internationellt överinseende. Det heliga landet måste förbli under något mandat eller förvaltarskap tills fiendtligheterna mellan de båda sidorna började biläggas.

I den verkliga situationen uppstod ett dilemma under 1946 när den judiska sidan krävde att inflyttningen skulle leda till att en judisk majoritet uppstod vilket inte sågs som acceptabelt av britten och amerikaner. Den judiska väpnade kampen tryckte på för detta. I juni 1946 gjorde brittiska soldater och poliser ett tillslag och arresterade 2 700 sionistiska ledare och aktivister. De brittiska trupperna hade sitt högkvarter i King David Hotel i Jerusalem. Några veckor senare sprängdes hotellet på initiativ av Irgun. 91 personer dödades och hundratals skadades, såväl araber, britten som judar. Den judiska organisation Jewish Agency som framför allt ägnade sig åt att organisera invandringen fördömde dådet men dess militära gren Haganah beslogs med att vara inblandad. Det betydde att det fanns en spricka mellan organisationerna om de våldsamma metoderna. Denna spricka har ända in i våra dagar delat det israeliska samhället i synen på de våldsamma metoderna.

Det brittiska mandatets avslutning och FN-beslutet om Israel

FN:s delningsplan 1947

Efter kriget stod det klart för de krigströtta britten att de inte längre förmådde stävja våldet i Palestina eller lösa frågan om det judiska hemlandet. Eftersom detta var just den uppgiften som givits av Nationernas förbund med mandatet begärde de i Förenta Nationerna att få bli befriade från sitt uppdrag i april 1947. Det nybildade FN tillsatte då United Nations Special Committee on Palestine, UNSCOP, vars uppdrag det var att lägga fram ett förslag till lösning på den palestinska frågan. Kommittén fick 11 medlemmar med bl a Sverige som också hade ordförandeposten. Ingen representant från de fem ständiga medlemmarna i säkerhetsrådet ingick. Man började sitt arbete i juni 1947 på plats i Palestina och arbetade där under fem veckor. Den svenske ordföranden Emil Sandström och hans medarbetare träffade även Haganah och Menachem Begin i hemlighet. Den senare förde fram sin syn på att inget annat än en judisk stat var tänkbart. Denna skulle omfatta såväl områdena väster om Jordanfloden som den östra sidan innefattande i princip hela Jordanien som för övrigt nu hade erkänts som självständig stat av britten. Förslaget från kommittén som var ett majoritetsförslag med Indien, Iran och Jugoslavien i minoritet innehöll slutligen en delning i två stater samt ett tredje område med Jerusalem/Betlehemsområdet som skulle ställas under internationell förvaltning och innefatta de heliga platserna för tre religioner. Det judiska området skulle innehålla så få araber som möjligt och det arabiska så få judar som möjligt. Vid denna tid bestod det aktuella områdets befolkning av två tredjedelar araber och en tredjedel judar. Ändå skulle 55 % av marken tillfalla den judiska staten med tanken att ge plats för ytterligare immigration.

På kartan framstod delningen som ett lapptäcke med tre judiska och tre arabiska delar plus det internationella området. På det judiska området fanns också hundratals arabiska byar och stora minoritetsbefolkningar i Jaffa och Haifa vid medelhavskusten. Den arabiska sidan var oförberedd på och i grunden ovillig att upprätta en statsbildning till skillnad från den judiska sidan. De fem arabiska nationerna talade emot förslaget och för att man efter en debatt i generalförsamlingen skulle gå till beslut om ”en enad demokratisk palestinsk stat”. Man kan diskutera vad beslutet hade blivit med dagens 193 medlemmar i FN till skillnad mot det FN som då hade 56 medlemmar. Förslaget klubbades av FN:s generalförsamling som resolution 181.

Det kompakta arabiska motståndet mot resolutionen ledde återigen till generalstrejk och angrepp på civila judiska mål. Dagen efter att det brittiska mandatet upphörde att gälla den 14 maj 1947 proklamerade den judiska sidan staten Israels självständighet. Höga arabiska kommittén, sammansatt av Jerusalems stormufti och några ledande palestinska familjer, manade i stället till generalstrejk och civila judiska mål attackerades. Den ytterst spända situationen ledde till det som israelerna kallat ”självständighetskriget” och araberna ”katastrofen” (*nakba*). Israelerna accepterade själva uppdelningen i två stater men inte de angivna gränserna. Man utarbetade Plan Dalet eller Plan D för sin strategi fram till att briter skulle lämna Palestina för gott och strävade med planen efter att expandera och kontrollera betydligt större områden än vad som angavs i delningsplanen. Order enligt Plan D gavs till Haganah som omorganiserades i brigader att erövra och förstöra ett stort antal arabiska byar och bosättningar. Invånare som gjorde motstånd fördrevs. Ambitionen var att etablera judiska bosättningar även i dessa områden och förbindelsekorridorer för att säkra försörjningen. Även i Jerusalem uppmanade man araberna i den judiska sektorn att ge sig av med hot om att både människor och deras ägodelar skulle sprängas. Den mest ökända händelsen inträffade i byn Deir Yassin nära Jerusalem där de arabiska invånarna trodde sig säkra efter att ha gjort en överenskommelse med judiska ledare i Jerusalem. Trupper från Irgun och Lehi gick ändå in i byn och mejade urskillningslöst ner män, kvinnor och barn. Några överlevande jagades iväg. Irgun spred nyheten i högtalare i andra byar och fick araberna att fly hals över huvud. Taktiken kändes igen från Djingiz Khans dagar.

De brittiska trupperna som knappast närde några ambitioner att bistå FN-planens genomförande hade bl a förskansat sig i Haifa, varifrån de så småningom skulle påbörja sin hemresa, och utgjorde en buffert mellan de arabiska och judiska områdena i staden. Trupperna drog sig tillbaka när Haganah aviserade att man tänkte attackera och inleda vad man kallade ”rensningen av surdegen”. Därefter gick man in även i Acre, Nasaret, Safed och Jaffa. När briter gav sig av den 14 maj 1948 hade mellan 200 000 och 300 000 palestinier tvingats från sina hem för att aldrig kunna återvända.

Dagen efter att David Ben Gurion utropat staten Israels födelse gick förband från Jordanien, Irak, Egypten, Saudiarabien, Syrien och Libanon över gränserna till de territorier som nu var israeliska enligt FN-beslutet. De arabiska förbanden var till en början framgångsrika och besatte viktiga vägar och knutpunkter. Krigslyckan vände emellertid ganska snart när de välutrustade och vältränade förbanden i Haganah successivt gick till motattack. Den strid som till en början beskrevs som Davids kamp mot Goliat visade att de arabiska förbanden var illa organiserade och samordnade och inte sällan svagt motiverade jämfört med israelernas motiverade, välutbildade och välutrustade soldater. På den arabiska sidan fanns en mängd särintressen mellan framför allt det hashemitiska lägret med Jordanien och Irak där kung Abdullahs släktingar hyste egna dynastiska ambitioner om ett Storsyrien, medan saudier hyste ett uttalat motstånd mot detta och Egyptens kung Farouk var intresserad av att bli den ledande kraften inom arabvärlden. Konflikten rymde motsättningar dels mellan gamla dynastier med härskarambitioner men också mellan de nya krafter som kunnat etablera sig via främst militära och statliga hierarkier. Flera av länderna hade lämnat huvuddelen av sina styrkor på hemmaplan i den atmosfär av misstänksamhet som rådde. Kung Abdullah spelade dessutom under täcket med israelerna och hade en överenskommelse via Golda Meir som fick

honom att tro att han skulle få stöd för sina försök att åstadkomma ett Storsyrien senare.

De israeliska förbanden kunde efter relativt kort tid mota ut de arabiska från de områden man gjorde anspråk på och FN tvingades åter försöka uppnå någon form av kompromisslösning. Man utsåg sin förste medlare med Folke Bernadotte som hade nått rykte om sig efter sina insatser under Andra världskriget då han lyckats uppnå utväxlingar och frigivande från tyskarna av krigsfångar och judar. Bernadotte hade också en stark ställning inom internationella Röda Korset vilket inte var ointressant eftersom förhållandena i de flyktingläger som upprättats för fördrivna palestinier var mycket svåra. Från att ha setts med en viss misstro inledningsvis kunde han gradvis vinna ett visst förtroende genom sin lyssnande attityd och envisa skytteldiplomati. Han lyckades uppnå överenskommelse om en månads vapenvila i juni 1948. Bernadotte konstaterade liksom i tidigare förslag från FN och briter att den judiska staten var ett faktum. Hans första förslag till ändrade gränser innebar att Negevöknen till större delen skulle tillfalla araberna, att västra Galiléen skulle vara judiskt territorium och att Jerusalem som hamnade på arabisk mark tills vidare skulle förvaltas internationellt. I praktiken minskade det judiska territoriet jämfört med FN:s delningsplan. Förslaget förkastades av båda parter, araberna för att man över huvud taget inte ville acceptera en sionistisk stat och Israel som uppnått självständighet som stat accepterade inga intrång i dess suveränitet. I ett andra förslag skulle hela Galiléen och en kustremsa tillfalla Israel medan den arabiska delen skulle förenas med Transjordanien. Förslaget presenterades den 16 september 1948 och dagen efter mördades Bernadotte och hans franske assistent sedan deras bilkortege stoppats i Jerusalem av en israelisk arméjeep omgiven av fyra män. Mördarna tillhörde Lehi (Sternligan) vilket snabbt konstaterades av den i övrigt slarvigt genomförda israeliska polisutredningen och undermåliga rättsprocessen. Mördaren, Yehoshua Cohen, fälldes aldrig och firades snarast som en hjälte i Israel. Han blev senare chef för den pensionerade David Ben Gurions livvakt. Den operative chefen för Lehi var Yitshak Yzernitsky som senare ändrade efternamn till Shamir och blev Israels utrikesminister och därpå premiärminister 1983-84 och 1986-92. Det var uppenbart att mordet på Bernadotte skedde med den israeliska ledningens goda minne och accepterades av denna i det politiska spelet. Yitzhak Shamir mördades av en israelisk extremist 1995. Det politiska mordet som verktyg hade därmed slagit tillbaka i hjärtat på den israeliska staten. Också Jordaniens kung Abdullah mördades 1951 då han sköts ihjäl utanför Al-Aqsamoskén i Jerusalem.

Den israeliske premiärministern David Ben Gurion förklarade efter de misslyckade medlingsförsöken att FN:s delningsplan var död och att gränserna skulle fastställas militärt. De israeliska förbanden ryckte söderut och fram till Sinai. De enda välorganiserade arabiska trupperna, de från Transjordanien, besatte Västbanken. Hårda påtryckningar fick israelerna att dra sig tillbaka något och ett avtal om vapenstillestånd kunde nås. I detta betonades att avtalet inte var ett fredsavtal men att man tills vidare inte skulle avgöra frågan om delningen militärt. Vinnarna i denna stid var helt klart israelerna som utökade sin landareal jämfört med FN:s delningsplan med ca 40%. Israels yta ökade från tidigare 55% av Palestinas yta till 77%, medan den arabiska delen minskade från 45% till 23%.

Flyktingströmmar uppstod för övrigt inte bara från de arabiska områdena under denna tid. Judiska flyktingar drevs på grund av pogromer och under arabiskt tryck även ut från de arabiska länderna och uppgick mellan 1948 och 1952 till ca 260 000 människor. Trycket fortsatte och fram till början av 1970-talet hade ytterligare ca 600 000 judar drivits till Israel.

Suezkrisen. Efter striderna 1948/49 rådde i praktiken ett stillestånd under de närmaste åren. Egypten med Gamal Abdel Nassers socialistiskt anstrukna regim – som en gren av Baath-partiet - anslöt till det arabiska motståndet mot Israel.

Ett av Egyptens centrala projekt för att utveckla energiförsörjningen var att bygga Assuandammen i södra delen av Nilen. Till detta hade USA gett löften om att bidra med ekonomiska resurser men

backade ur överenskommelsen när man uppdagade att Egypten importerade vapen från det till Sovjetunionen anknutna Tjeckoslovakien. Nasser initierade då en nationalisering av Suezkanalen som var en för Storbritannien och Frankrike lukrativ inkomstkälla i kraft av deras ägande. De båda länderna hade enligt en överenskommelse skyldighet att lämna ifrån sig ägandet 1968 och motsatte sig ett överlämnande i förtid. För Egypten skulle nationaliseringen betyda att finansieringen av dammprojektet kunde säkerställas. När Frankrike och Storbritannien utarbetade en krigsplan för att bibehålla kontrollen över kanalen anslöt sig israelerna för vilka Egypten framstod som en huvudfiende då Nasser hade ambitioner att ta en ledande roll i det arabiska Mellanöstern. De taktiskt väl genomarbetade krigsplanerna med Israel som spjutspets sattes i verket och kanalområdet besattes först av israeliska trupper. När egyptierna beredde sig för motangrepp erbjöd sig Frankrike och Storbritannien att gå in med trupper för att utgöra en buffert och bombade egyptiska mål. I detta skede gick såväl USA som Sovjetunionen in i konflikten och tvingade den s k Tripartiten att dra sig tillbaka.

Bakgrunden var den nya världssituation som hade etablerat sig i och med utvecklingen av det kalla kriget. Detta var tillfället då konflikten mellan tidens nya supermakter efter Andra världskriget tog över The Big Game i palestinakonflikten.

De israeliska trupperna tvingades tillbaka till sina tidigare gränser mot Sinai (som hörde till Egypten) och gränsen övervakades nu av FN:s fredsbevarande styrkor.

Sexdagarskriget hade som upprinnelse en konflikt om Jordanflodens vatten. Israelerna hade under 1959 börjat pumpa vatten från floden för sina odlingar utan att ha någon överenskommelse med jordanierna och syrierna på andra sidan floden som också var beroende av flodens vatten. Syrier och libaneser ville då leda om Jordans källflöden så att vattnet via andra vattendrag och kanalisering skulle hamna i Jordanien och Jordanfloden torrläggas. Projektet skulle finansieras av oljepengar. Israel markerade att man betraktade en sådan åtgärd som en anledning att ingripa, underförstått med militära medel. Egypten ville undvika krigshandlingar – till skillnad från Syrien – eftersom man insåg att det förmodligen skulle betyda ytterligare en förlust. Egyptierna ville dessutom hålla sig väl med USA i hopp om att få ekonomiskt stöd. Hållningen omöjliggjordes när USA försåg Israel med omfattande vapenmängder.

Vid denna tid hade staterna i Mellanöstern byggt upp ansevärda militära styrkor. Egypten hade en militär makt om totalt ca 240 000 man och Syrien, Jordanien och Irak totalt 307 000 man. Israel kunde vid en mobilisering ställa 260 000 man under vapen. Egyptierna förfogade över 420 stridsflygplan och israelerna hade ca 300. Den geopolitiska situationen med det kalla kriget hade lett till att USA med sin starka judiska lobby såg Israel som sin främsta plattform för att förhindra Sovjetunionens inflytande genom de panarabiska krafterna.

I februari 1966 genomförde Baath-partiet i Syrien en statskupp som den sista i en lång rad tidigare militärkupper. Den syriska ledningen slog omedelbart an en vilja att gå till angrepp mot Israel med målet att uppnå dess utplåning. Under 1965 och 1966 inträffade en oavbruten rad väpnade incidenter utefter gränsen mellan Israel och Syrien samt Jordanien. Inte minst var al-Fatahs män aktiva och initiativtagare i striderna men skottlossning mellan reguljära styrkor förekom också. Fatah bildades i slutet av 1950-talet och har betydelsen "Palestinas nationella befrielseörelse" (egentligen en baklängesakronym för **H**arakat **al**-**T**ahrir **al**-**W**atani **al**-**F**ilastini). Vid en luftstrid sköt israeliska stridsflygplan ner sex syriska plan för att därefter göra ärevarv över Damaskus. Sovjetunionen hävdade i meddelande till Nasser den 13 maj – felaktigt visade det sig - att israelerna hade mobiliserat ett stort antal brigader vid gränsen mot Syrien och tänkte gå till anfall inom några dagar. Egyptierna stängde Tiransundet som är Israels sjöfartsväg mot Indiska oceanen via Röda havet och bad FN att dra tillbaka samtliga fredsbevarande styrkor från Egypten. Det förra förklarade Israels premiärminister Levi Eshkol som *casus belli* (anledning till krig) och mobiliserade 22 maj. Ett militärkommando mellan Egypten, Syrien och Jordanien hade redan bildats och den 30 maj anslöt sig även Irak. Över hela arabvärlden företogs massiva

demonstrationer med krav på krig och Israels utplåning.

Den 5 juni anföll Israel med lågtflygande attackplan genom Sinai och förstörde 286 egyptiska stridsflygplan vilket innebar att Israel redan nu tog kontroll över luftrummet över Sinai och övriga Egypten. Egyptiernas något förvirrade stridsledning började retirera i Sinai men utsattes för intensiv bombning av det israeliska flygvapnet som gick mycket hårt åt de egyptiska armé- och pansarstyrkorna. De efterföljande israeliska markstridskrafterna behärskade inom kort hela Sinai. Egypten accepterade FN:s krav på eldupphör den 8 juni.

Striderna fortsatte ändå längre norrut där israelerna besatte hela Västbanken som sedan Suez-kriget legat under jordansk kontroll. I Jordanien hade kung Hussein alltsedan sitt tillträde kort efter farfadern Abdullahs död manövrerat för att hålla sig utanför de panarabiska maktstriderna. Trots sin ungdom – 17 år då han tillträdde som kung – hade han lyckats ganska väl ända tills sexdagarskrigets utbrott då han i praktiken tvingades ställa sig under Nassers kommando. Stämningen i stora delar av Mellanöstern var då sådan att möjligheten att ställa sig utanför kriget knappast var möjlig.

Den 5 juni anföll det israeliska flygvapnet även flygplatser i Syrien, Jordanien och Irak. Det lilla jordanska flygvapnet om 24 plan uttraderades helt. Den 8 juni accepterade även Jordanien och Irak vapenstilleståndet enligt FN:s krav. Israelerna ville ha kontroll över Golanhöjderna på gränsen till Syrien och utsatte de syriska styrkorna där för flyganfall. Syrierna tvingades dra sig tillbaka efter hårda markstrider och gick med på eldupphör den 10 juni.

Summeringen av kriget innebär att Israel annekterade Golanhöjderna på territorium som hört till Syrien och som syrierna alltjämt gör anspråk på. Den israeliska ockupationen av Västbanken har utnyttjats av israelerna för att fortsätta etablera nya bosättningar i hundratusental och i strid med rättsliga beslut i Haagdomstolen. Jordanien gör sedan 1980 inte längre anspråk på Västbanken utan har överlåtit den till Palestinska myndigheten. Efter kriget accelererade återigen den palestinska flyktingvågen från Västbanken. Den kända muren som avgränsar de israeliska områdena står till stora delar på palestinsk mark och har medfört stora problem främst för palestinier som bor på områden innanför muren då medborgarskap inte accepterats av israelerna.

Israel har dragit sig tillbaka från Sinaihalvön som hör till Egypten och Egypten gör inte anspråk på Gazaremsan. Inte heller israelerna har annekterat Gaza utan i stället sett till att de judiska bosättningarna har rivits. Istället utövar man en hård kontroll över Gazaremsans gränser vilket lett till omfattande problem för dess arabiska invånare som behöver tillgång till arbetstillfällen och handelsvägar utanför det kraftigt överbefolkade Gazaområdet.

När man idag talar om 1967 års gränser, innebär det de gränser som etablerades efter 1948 års krig och fram till dagarna före sexdagarskriget 1967. Dessa gränser har inte accepterats av Israel som t ex benämner Västbankens ockuperade mark som "omtvistad".

Iran och oljan

"Den bysantinska elden" användes vid ett sjöslag för första gången år 678 och fruktades sedan av konkurrerande flottor i medelhavsområdet under lång tid. Dess sammansättning var en djupt bevarad hemlighet men en viktig beståndsdel antas ha varit någon form av petroleum. Ämnet var känt även som den "mediska elden" eller "grekiska elden". Den olja som användes för framställningen lär ha sipprat fram från sprickor i berggrunden i norra Persien och trakterna kring Svarta havet. På grund av dess eldfångda egenskaper väcktes intresset för mer systematiska geologiska undersökningar under 1850-talet och ledde till antagandet om rikliga förekomster i den persiska berggrunden. Oljans upptäckt och betydelse i ett världshistoriskt sammanhang kan jämföras med upptäcktsresorna under 1400- och 1500-talet och upptäckten av silvertillgångarna hos

de för européerna nyupptäckta folken. De resurser man tyckte sig ha ”upptäckt” och oförblommerat ansåg sig ha ”rätt” till fick en helt avgörande betydelse för hur världen kom att utvecklas. Tillgångarna rövades hem med brutalitet och förtryck utifrån det rena egenintresset där de för europeerna främmande folken vägde lätt. Parallellen till de moderna stormakternas kamp om oljan och de rikedomar de ansåg sig ha ”rätt” till är påträngande.

Den tekniska och industriella utvecklingen under senare delen av 1800-talet gav möjligheter för investerare att ta risker i projekt som kunde verka osäkra men som i längden gav möjligheter att tjäna mycket stora förmögenheter. Nyckeln för dessa var att komma över koncessioner för t ex gruvbrytning för mineraler som koppar, järn, bly, kol, ädelsten m m men också utvinning av olja. Den persiska qajardynastin och alla dess ämbetsmän hade vant sig vid att leva gott på betalningen från västerländska investerare som i stor utsträckning fick muta sig fram i en hart när oöverskådlig och tämligen oförutsägbar persisk ämbetsmannakår. Behövde någon modernisering göras i landet förlitade man sig gärna på utländska krafter precis som man gjort inom den persiska militären. Ett skikt av mänskliga ”dörröppnare” antogs genom sina kontaktnät visa vägen för de europeiska intressena. Irritationen bland europeerna blev ofta påtaglig eftersom ”dörrarna” visade sig vara betydligt fler än förutsagt och dessutom kostade ansevärd summer. Européernas frustration med de persiska affärsmetoderna ledde också till ett förakt och nedvärderande inställningar men inte större än att man fortsatte envisas med att försöka nå fram till de persiska tillgångarna. De för härskarfamiljen och byråkratin goda tiderna innebar att intresset för nationella investeringar i infrastruktur, jordbruk och industri var lindrigt sagt lamt. Utanför dessa kretsar växte kritiken mot utförsäljningen av Persiens enorma naturtillgångar genom olika slag av licenser till utländska intressen. Vinster från verksamheten som såg ut att vara säkrade för perserna genom avtal trollades genom komplicerade bolagsbildningar bort så att till sist mycket litet eller inget återstod.

År 1900 sammanfördes den brittiske affärsmannen William Knox D’Arcy med generaldirektören för det persiska tullverket Antoine Kitabgi. Knox D’Arcy förde ett utsvävande lyxliv i London och hade en gigantisk förmögenhet efter lyckosamma projekt med guldprospektering och -utvinning i Australien. Han blev påtagligt intresserad när han tagit del av möjligheterna till att etablera sig i oljeutvinningen i Persien. Kitabgi var förutom sin officiella ställning i tullen även en mångsysslare som var inblandad i en lång rad persiska angelägenheter oaktat att han ursprungligen var en katolik från Georgien. Han borde på alla tänkbara grunder kunna bedömas som synnerligen lämpad att hitta kontakterna för att Knox D’Arcy skulle kunna få betydande koncessioner för oljeutvinning i Iran. Knox D’Arcys representant i Persien var Alfred Marriott som häpnande av förvåning tog sig fram i lyxen vid det persiska hovet. Kitabgi stod för kontakterna med regeringsmedlemmar och hovmän och utverkade en välvillig inställning bland dessa, även bland shahens tjänare som såg till att han fick sitt morgonkaffe och sin morgonpipa. Den välvilliga inställningen får antas ha skett med hjälp av mottagna mutor. I London läste Knox D’Arcy rapporter som utlovade framgångar i alla vidtagna steg och skickade pengar i en alltmer tilltagande ström. Diskussionerna drog ut på tiden och hindren tycktes dyka upp utan slut. En nervositet uppstod då ryssarna, som vid denna tid var talrikt representerade i Teheran, enligt källor fått nys om den tilltänkta affären trots att förhandlingarna förts i hemlighet.

Till sist kom ändå det utlovade avtalet på papper från shahen med krav på 20 000 pund i kontanter och lika mycket i aktier samt 16 % av nettovinsten. Knox D’Arcy tilldelades ensamrättighet och ett privilegium att leta efter, utvinna, bearbeta och utveckla, förädla för handel, transportera bort och sälja naturgas, petroleum, asfalt och ozokerit över hela det persiska rikets område under en tidsperiod av sextio år. Han fick också rätten att anlägga infrastrukturen i form av oljeledningar, raffinaderier m m. Han hade fått rätten till Persiens svarta guld. Nu gällde det att få upp det ur marken, en uppgift som skulle visa sig nog så krävande. Koncessionen visade sig alltså bli mer omfattande än vad Knox D’Arcy vågat drömma om vilket också medförde en del problem. I London uttrycktes starka farhågor för att ryssarna skulle uppfatta sig alltför förbigångna och om

spänningen steg i området kunde konsekvenserna bli oöverskådliga. Sir Arthur Hardinge som var Storbritanniens representant i Teheran poängterade att ”Persiens jord, vare sig den innehåller olja eller inte, på senare år har blivit översållad av vraken från så många hoppfulla planer om politisk eller kommersiell pånyttfödelse att det vore förhastat att förutspå framtiden för denna senaste satsning”.

William Knox D'Arcy

Inte minst visade sig också problemen i den persiska öken vara nästan oöverstigliga och så svåra att de nära nog tömde Knox D'Arcys förut så välfyllda fickor. Det blev nödvändigt att ta in även andra aktieägare i det bolag som stod för riskkapitalet för prospektering. Bl a togs Burmah Oil Company in med en majoritetsandel i bolaget efter att ha varit framgångsrika med oljepropektering och utvinning i Sydostasien. Arbetet på fältet krävde ständiga oförutsedda resurstillskott på grund av oljeborror och riggar som gick sönder i det svåra ökenklimatet och förseningar bland annat genom de många religiösa helgdagarna. Även persiska klagomål på löner och svåra arbetsförhållanden samt alltför liten användning av lokal arbetskraft sinkade arbetet. Lokala stammar krävde ersättning för britternas närvaro i deras områden. I London ökade ändå trycket på att få fram och säkra oljetillgångar bland annat från marinen där man efter hand ville ersätta kolet med oljedrift för krigsfartygens motorer. Det skulle öka deras hastighet på ett avgörande sätt och säkra den brittiska dominansen på världshaven.

Förväntningarna på att få fram olja från Persien fortsatte ändå att vara små under flera års tid och med uteblivna framgångar i provborrningarna tröttnade Burmah Oil Company i mitten av maj 1908 och bestämde sig för att avsluta hela projektet om inte planerade försök i Masjed-Suleyman i västra Persien ca 30 mil norr om Persiska viken gav resultat. Den brittiske ingenjören George Reynolds, chef för verksamheten på platsen, fortsatte arbetet medan brevet som meddelade beslutet långsamt tog sig fram över hav och genom öknar. (I skrivande stund, den 1 juni, är väderutsikterna på platsen ”soligt, 45 grader”.) Problemen var ungefär de vanliga och borrhäret lossnade djupt ner i berggrunden. Man lyckades efter några dagar få upp borrhäret och fortsatte arbeta sig neråt. Klockan fyra på morgonen den 28 maj sprutade en omfattande kaskad av olja upp ur borrhålet. Man hade hittat huvudådern för en jättelik fyndighet.

Papperet shahen hade skrivit under 1901 för koncessionen blev därmed ett av 1900-talets viktigaste dokument. Han och hans omgivning hade inte räknat med att prospekteringen skulle kunna genomföras med framgång. Nu blev förväntningarna på fler omfattande oljefyndigheter såväl i Persien som Mesopotamien i stället mycket stora. Ett raffinaderi och en utskeppningshamn anlades på ön Abadan ca 5 mil från Persiska viken och platsen är ännu en av världens största hamnar för utskeppning av olja. Oljeledningen hit från borrhålet var den första i det väldiga nätverk av rörledningar som skulle sträcka sig i snart sagt alla riktningar över Mellanöstern. I London engagerade sig bland andra krigsministern Winston Churchill när Första världskriget närmade sig, påhejad av Royal Navy och amiralen sir John Fisher under 1913, för att den brittiska staten skulle säkra kontroll och ägarintressen i det som man insåg skulle bli av avgörande betydelse i den konflikt i världsskala som man insåg var på väg. Kontrollen över oljetillgångarna kring Persiska viken och i Mesopotamien var nu ett överordnat strategiskt mål för Storbritannien.

Tillsammans med de strategiska intressena att kontrollera Suezkanalen och hålla tillbaka Ryssland från området var kontrollen av oljan det intresse som styrde den brittiska realpolitiken i denna del av världen. För detta krävdes ett spel med utfästelser och löften i flera riktningar som inte sällan var helt oförenliga. I Palestina försökte man hålla borta utländska stormakters trupper som man inte ville ha i närheten av Suez. Arabernas strävanden efter en egen stat utnyttjades för att få hjälp att krossa osmanerna som ännu var en betydande makt. Till de mest centrala ryska intressena hörde att

nå och få kontroll över hamnar vid varma hav. Förbindelsen med Medelhavet via Dardanellerna och Bosporen var nödvändiga för att kunna skeppa ut produkter från de ukrainska och sydryska jordbruksområdena. Britterna utlovade för att tillmötesgå ryssarna kontrollen över de smala sunden och tillgång till frihamnar i Istanbul, något som ryssarna rimligen borde ha frågat hur britterna hade tänkt att leverera. Men då det stora kriget brutit ut bestämde sig osmanerna, efter vissa inre konflikter, för att gå med på Tysklands sida samtidigt som tsarens Ryssland gått samman med de västliga makternas allians. Det låg då i det brittiska intresset att angripa turkarna i det vitala området vid sunden och man skickade omfattande styrkor från imperiets besittningar för att erövra halvön Gallipoli. Efter en illa vald plats för anfallet från havet i april 1915 slutade striden efter 9 månaders blodbad med en reträtt för det brittiska samväldets trupper och en övertygande turkisk seger. De välbefästa turkarna hade hjälp av den kompetente tyske generalen Otto Liman von Sanders. Krigföringen fastnade efter en tid i ett skyttegravsrig. Vid det avgörande slaget överlämnade von Sanders befälet till en turkisk överste, efter 1933 känd som Kemal ("den perfekte") Atatürk. Samväldesstyrkorna som förutom britter även innefattade trupper från Nya Zeeland, Australien, Newfoundland, Västafrika, Indien men också Frankrike, slogs tillbaka. De sista fartygen med retirerande samväldessoldater avseglade den 8 januari 1916. Mer än en halv miljon soldater räknades in i förluster vid slaget, ungefär lika många på vardera sidan. Drygt 110 000 dog.

I Första världskrigets slutskede utvecklade britterna en intensiv aktivitet för att säkra sina intressen i Mellanösterns olja. En amiral Slade som tidigare varit ansvarig för underrättelseverksamheten på marindepartementet och sedan utsetts till direktör i Anglo-Persian Oil Company skriver i sin officiella utvärderingsrapport av de persiska oljefälten: "Inte på några som helst villkor kan vi låta oss hindras att få tillgång"... "till de persiska oljefälten". Detta gällde även för andra oljefält i regionen eftersom han konstaterade att det fanns tecken på att betydande kvantiteter olja fanns i Mesopotamien, Kuwait, Bahrain och Arabien. Det sågs i andra hand lika intressant att blockera andra stormakter från att få kontroll över oljefälten. De brittiska trupprörelserna från Basra till Bagdad 1918 ska ses i detta perspektiv. I samtal mellan premiärministern Lloyd George och Frankrikes Clemenceau justerades Sykes-Picot-avtalet så att den osmanska vilayaten Mosul skulle tillfalla Storbritannien. Fransmännen hade uppenbarligen ännu inte insett den framtida betydelsen av oljetillgångarna under marken. Storbritannien fick i detta samtal också klartecken för att få Jerusalem där man hade det underliggande intresset att kontrollera Palestina för att så småningom kunna använda den utmärkta djuphamnen i Haifa för oljeutsklippning och snuva fransmännen på att få dra rörledningarna för oljeutförsl till den syriska kusten längre norrut.

Men planerna i de slutna rummen skavde illa mot verkligheten. Nationalistiska lokala intressen som britterna trott sig kunna hantera med allehanda löften åt olika håll visade stå sig starkare mot ockupationsmakterna än vad man tänkt sig i London. Britterna skickade också trupper mot Azerbajdzjan för att förhindra att turkarna tog hand om de kaukasiska oljefälten. Turkarna med Kemal Atatürk som fältherre visade sig återigen starkare och omringade Baku där den brittiske generalen Lionel Dunsterville stängdes in med sina trupper innan de släpptes ut för en reträtt. Den ryska revolutionen 1917 blev en inspirationskälla på många håll, inte minst i Centralasien men även i Persien, Afghanistan, Kaukasusområdet, Irak m fl regioner. När de sovjetiska ledarna i Moskva insåg att världsrevolutionen stannat av och inte rullade på i Europa såg man i stället framgångsmöjligheter i söder och sydöst. Trotskij menade 1919 att..."Vägen till Paris och London går genom städerna i Afghanistan, Punjab och Bengalen". I Samarkand, Ferganadalen och Tasjkent i östra Uzbekistan utbröt kravaller som omöjliggjorde all brittisk kontroll och blev till viktiga områden för revolutionens spridning i tsarryssland. Nya idéer om att få uttrycka sig fritt och att få bestämma själv över egna angelägenheter fick fäste i Ukraina och Kaukasien. Då de centralasiatiska länderna blivit sovjetiska republiker infördes också kvinnlig rösträtt, för övrigt innan detta etablerats i Storbritannien. Tankar om en sammansmältning av islam och bolsjevismen diskuterades. Agitpropen från Moskva utlovade stöd från de ryska revolutionärernas hela styrka för länder som försökte göra sig av med västmakternas imperialism vars främsta ledstjärna var

egenintresset. Upprørsstämningarna mot bl a britterna växte lavinartat. Från London ansträngde man sig ändå för att behålla ett fortsatt grepp om Persien. Påtryckningar 1915 hade tidigare lett till att prins Farmanfarman installerades som premiärminister välvilligt påhejad av shahen men premiärministern visade sig inte vara den ledare med vars hjälp britterna skulle kunna behärska sina persiska angelägenheter. 1919 undertecknades ett avtal mellan shahen och Storbritannien som skulle ge de senare rätt att installera rådgivare och i praktiken styra finansdepartementet och de militära styrkorna samt övervaka vissa projekt i infrastrukturen. Mutorna till shahen som var en förutsättning för avtalet framkallade starka protester i den persiska opinionen. Också fransmännen och Sovjetunionen upprördes då man insåg hur stark ställning britterna höll på att skaffa sig i Persien förutom genom avtalet även via aktiemajoriteten i det dominerande oljebolaget Anglo-Persian Oil Company. Frankrike ville öka sin närvaro i Teheran genom rådgivare i den persiska administrationen för att bevaka franska intressen vilket fick utrikesministern i London att häftigt invända med hänvisning till att Storbritannien minsann hade räddat Persien från bankrott. ”Sköt era egna affärer” var budskapet till den franske ambassadören i London. Den franska reaktionen blev ursinne och förbittring med hänvisning till att man nu utmanövrerats av sin tidigare partner i kriget. Man blåste under och finansierade anti-brittiska artiklar i Teherans press och kritiserade avtalet mellan Persien och engelsmännen med sikte på den lättmutade shahen, vilket var känsligt med tanke på de redan upprörda antibrittiska stämningarna. Britternas direkta mål var fortfarande att placera en lättstyrd premiärminister efter misslyckandet med Farmanfarma. Man trodde sig ha lyckats då man fann den väldige Reza Khan som även manövrerade sig fram till att överta shahens tron.

På andra sidan Atlanten hade amerikanerna konstaterat att de egna oljetillgångarna var begränsade i omfattning för framtiden. US Geological Survey uppskattade att oljan skulle ta slut inom nio år och tre månader med den aktuella utvecklingen av konsumtionen. Efter uppmaningar från utrikesdepartementet i Washington lyckades Standard Oil få en koncession från perserna på utvinning i norra Persien under 50 år trots ilska invändningar från britterna. Området var undantaget från Knox D’Arcys koncession eftersom denne vid tiden för avtalet inte ville reta upp ryssarna. Då gick emellertid avtalet med ryssarna i stöpet på grund av oklarheter vid upprättandet men britterna hävdade ändå att den amerikansk-persiska överenskommelsen var ”illegal” och att ingen hade någon rätt till en koncession för området.

I den persiska pressen mottogs ändå det amerikanska initiativet med entusiasm eftersom kontakten med USA sågs som ett gott alternativ till britternas egennyttiga agerande. Besvikelsen lät inte vänta på sig när det visade sig att amerikanerna var beroende av den infrastruktur och de oljeledningar som skulle föra oljan till exporthamnarna vid Persiska viken. Opinionen vände och amerikanerna sågs som samma sorts kåsupare som Storbritannien. I en ledarartikel i en av Teherans tidningar läste man: båda är ”...dyrkare av guld och stryptomördare av de svaga”, besatta av att främja sina egna intressen och att ”försöka dela upp den dyrbara juvelen” och rycka den ”ur händerna på Persiens enfaldiga politiker”.

Trots den ständigt ökande frustrationen bland perserna som härrörde från känslan av att inte vara herrar över de egna angelägenheterna var tondövheten bland många brittiska tjänstemän och diplomater på plats förfärande arrogant. Det gällde i princip generellt för den brittiska kolonialadministrationens kultur. Den brittiska ambassadens utbyggnad i Bagdad med en trädgård som genomförts till priset av rivningen av ett antal arabiska familjers bostäder var bara ett exempel på de herrefolksfasoner som eldade på hatet mot britterna i regionen. De brittiska officerarna krävde av sina persiska motsvarigheter att dessa skulle hälsa militärt då de möttes utan att de brittiska behövde möta hälsningen med egen honnör. Storbritanniens ambassadör i Iran under Andra världskriget sir Reader Bullard skyllde praktiskt taget alla problem i landet på perserna, t ex svårigheterna att få fram mat och förnödenheter från Persiska viken norrut i landet: ”...”persern har nu ett dubbelt nöje i att stjäla, höja priserna till svältgränsen och så vidare; men alltid skyller han på

britterna.” Och”...de flesta perser kommer förmodligen att bli spyflugor i sin nästa reinkarnation”. Hemma i London noterade Winston Churchill inför Bullards rapporter: ”Hur naturligt sir Reader Bullards förakt än är för alla perser”...så är det ”skadligt för hans effektivitet och våra intressen.” Britterna fortsatte behandla iranierna som ett koloniserat folk.

Under denna tid – i princip första hälften av 1900-talet - ritades en mängd cirklar och tecken med färgpennor på kartor över Mellanöstern i slutna rum dit endast ett fåtal herrar i hög position hade tillträde. Befolkningen i områdena som kartorna avbildade hölls oftast ovetande eller hade i varje fall inte avsetts bli tillfrågade av kartritarna. Samtalen mellan kolonialmakterna fördes inte sällan i termer av respektive stormakts ”rättigheter” ibland på tämligen fantasifulla grunder. Tecknen på kartorna var en del av de huggsexor där stormakterna delade upp världen i intresseområden. Världen under denna tid förändrades å andra sidan på ett sätt som gjorde att kartritarnas planer ofta inte stod rycken särskilt länge mot lokala nationalistiska och folkliga intressen.

Oljepriserna i världen hade börjat sjunka redan före kraschen i New York 1929 och försämrades ännu mer av nya oljefyndigheter i Mexiko och Venezuela. Efter kraftigt minskade royaltyutbetalningar och diverse tricksande sade till sist perserna upp koncessionsavtalet från Knox D’Arcy’s tid och förhandlingar om ett nytt avtal inleddes i Geneve i november 1932. Perserna hade tagit del av det avtal som irakierna fått tidigare och krävde villkor på minst samma nivå. Man föreslog att Anglo-Persian skulle avstå från 25 % av aktierna, utbetala en årlig garantiinkomst samt ett upprätta ett vinstandelssystem. Dessutom ville perserna ha representation i styrelsen. Förslaget avfärdades raskt av motparten. Ett avtal undertecknades i april 1933 när perserna lovades ett större inslag av persisk representation i bolaget på alla nivåer, en licensavgift som var oberoende av oljepris och valutaförändringar och en minimiutbetalning oberoende av produktionsnivå. Området som täcktes av koncessionen minskades till en fjärdedel av det tidigare koncessionsområdet. Sir John Cadman som var britternas representant antecknade misslynt: ” Det kändes som man plockat oss på allt man kunde”. Han var ändå tvungen att bita ihop och acceptera förhandlingsresultatet.

Med överenskommelsen svängde hela förhandlingsläget för framtiden. Perserna insåg att deras ägande av oljeresurserna ändå gav dem ett överläge gentemot motparten i längden. Men även om västmakterna totalt sett var på tillbakagång som kolonialmakt över världen gav den successiva utbyggnaden av produktionsresurserna över hela Mellanöstern i form av pipelines och raffinaderier britterna en fortsatt stark position i Mellanösterns oljeproduktion.

När andra världskriget närmade sig hade både Tyskland och Sovjetunionen sedan länge varit aktiva för att nå ett inflytande över de oljestinna områdena. Sovjetunionen med sin befrielseretorik appellerade till folkliga rörelser. Tyskland hade bidragit med utvecklingsprojekt i infrastruktur som brobyggande och vägar, flygplatser och flygtrafik konstruerade av tyska ingenjörer. Företagen Siemens och Todt investerade i industrier. För många framstod tyskarna som ett gott alternativ att knyta band med för att få stöd för utvecklingen av det egna landet. Med beundran för det tyska teknikkunnandet följde också intresset för hela det nationalsocialistiska projektet. När Persien bytte namn till Iran med den etymologiska referensen *ariernas land* 1935 lär det ha påskyndats av propåer om *arianism* efter initiativ från persiska diplomater i Berlin som inspirerats av den tyska retoriken om en fäderneärvd guldålder. Även de antisemitiska dragen i nazismen väckte anklag hos delar av ledarskapen i Mellanöstern, t ex stormuftin i Jerusalem Mohammed el-Husseini. Hitler hade också uttryckt stöd för bildandet av den arabiska staten.

När Ribbentrop-Molotovpakten brutits och Tyskland gått till anfall mot Sovjetunionen sommaren 1941 förändrades spelplanen igen. En viktig del av Tysklands fälttåg i Sovjetunionen visade sig vara att vika ner mot Kaukasus för att få kontroll över oljetillgångarna som var av avgörande betydelse för den tyska drivmedelsförsörjningen. I själva verket forcerades beslutet om Operation Barbarossa av att behovet av vete från de ryska och ukrainska vetefälten samt oljan från Kaukasus var en

känslig del för att Tysklands skulle kunna skapa det Tredje riket. I Nordafrika syftade de tyska trupperna till att ta kontroll över Egypten för att få en plattform för en framstöt mot Mesopotamiens oljefält och så småningom fullfölja den väldiga kniptångsmanövern. Facit för det tyska misslyckandet med framryckningen i dessa avseenden är känt som vändpunkter i Andra världskriget.

I Iran var den tyskvänliga opinionen redan väl etablerad när den tyska invasionen i Sovjetunionen inleddes. I Iran och Irak hängde den brittiska kontrollen på en skör tråd och på Teherans gator hördes slagord som "Länge leve Hitler" eller "Krossa Ryssland och England" i november 1941. Det kan ses som ett svar på att brittiska trupper och något senare sovjetiska invaderade Iran i augusti 1941. Avsikten var att säkra en väg för införsel av förnödenheter till de sovjetiska arméerna från USA. Transporterna gick via hamnarna Abadan, Basra, Busher med flera i Persiska viken och vidare genom den så kallade persiska korridoren norrut via Kaukasus.

I januari 1942 undertecknade Storbritannien och Sovjetunionen ett fördrag där man förpliktigade sig att "skydda det iranska folket från umbäranden och svårigheter till följd av det pågående kriget" och gav garantier om mat och kläder. Egentligen innebar uppgörelsen återigen en huggsexa där de båda stormakterna försäkrade sig om kontrollen över Irans vägar, floder, oljeledningar, flygfält och telegrafstationer. Allt framställdes som "hjälp till en allierad" vilket utan problem kan betecknas som kreativ bokföring. Vid denna tid hade USA ännu inte på allvar insett betydelsen av oljeresurserna i denna del av världen. Vid mötet mellan Churchill, Roosevelt och Stalin som hölls på Sovjets ambassad i Teheran vid månadsskiftet november/december 1943 betecknade både Roosevelt och Churchill Iran som av mindre betydelse och ville inte slösa tid på att diskutera landet. Följande år viftade Roosevelt undan Saudiarabiens begäran om ekonomiskt stöd med ett "lite för långt bort från oss". Men under de sista krigsåren svängde USA:s inställning till länderna kring Persiska viken snabbt, dels av geopolitiska skäl, dels för att man plötsligt insett betydelsen av de gigantiska oljetillgångarna. Direkt efter kriget började man pumpa in pengar och resurser i Iran för att kunna utgöra en motvikt till Sovjetunionens inflytande. Det kalla kriget hade tagit sin början. Irans ekonomi räckte inte på långa vägar till för att på egen hand både bygga upp sin svaga militärmakt och utveckla landets infrastruktur, hälsovård och jordbruk.

Under 1946 när kalla krigets retorik redan var igång berättade britterna gärna om påstådda underrättelser om långt framskridna planer i Sovjetunionen på att anfälla Iran och även Irak för att nå fram till en stabil position nära Persiska viken. I kallakrigsretoriken ingick förstås också att sprida budskapet om en ofrihet inom kommunismens ram. Under ytan för argumentationen om ett förestående sovjetiskt anfall låg också det mer närliggande problemet att Storbritannien var i det närmaste bankrutt och kraftigt beroende av inkomsterna från den persiska oljan. Den brittiska staten var involverad i ägandet av Anglo-Iranian Oil Company med en mycket betydande maktställning i Irans alla affärer och också delägare i irakiska Iraqi Oil Company. Att förlora inkomsterna skulle ha varit katastrofalt för det sönderfallande brittiska världsimperiet. USA:s engagemang i Iran byggde till stor del på den världsomspännande maktkampen med Sovjetunionen även om man hade en del koncessioner i norra Iran. Storbritannien såg med stor oro på hur amerikanarna tycktes intressera sig alltmer för Mellanöstern, dess oljeresurser och i flera avseenden strategiska läge och ansåg att amerikanarna borde hålla sig borta från "våra oljetillgångar".

Återigen hölls möten i de slutna rummen. Inför förhandlingarna hävdade den brittiske premiärministern "ni kan vara försäkrad om att jag enbart vill komma fram till vad som är rättvist och rimligt mellan våra två länder". Vid ett möte mellan lord Halifax och Franklin D Roosevelt löste man sålunda problemet: vad USA beträffar är "oljan i Persien /brittisk och/...båda har del i oljan i Irak och Kuwait...medan Bahrain och Saudiarabien är amerikanskt".

USA:s sätt att hantera sitt engagemang i oljetillgångarna blev radikalt annorlunda jämfört med de ålderstigna brittiska positionerna i förhandlingarna med oljestaterna. De amerikanska bolagen

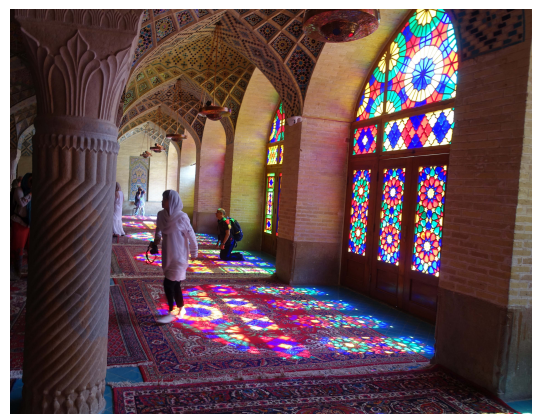
förhandlade - i varje fall inledningsvis - ner sina anspråk så att den royalty per oljefat man betalade till Kuwait och Saudiarabien i vissa områden blev dubbelt så hög som den gängse vid de äldre avtalen. På detta sätt säkrade man oljetillgångar för den snabbt stigande bilmängden och de industriella oljebehoven i USA samtidigt som man sannolikt slapp en mängd problem med diverse begynnande nationaliseringskrav i Mellanöstern. Det senare innebar också att den sovjetiska propagandan i området bet sämre. Det amerikanska finansdepartementet fick 1949 in 43 miljoner dollar från Aramco (American Arabian Oil Company) och sauderna 39 miljoner dollar. Efter omförhandlingar med ändrade skattelättnader betalade bolaget 1951 6 miljoner dollar till USA medan sauderna tillfördes 110 miljoner dollar. I Iran var Anglo-Iranians intressen svåra att skilja från Storbritanniens precis som det varit för det gamla Ostindiska kompaniet. Vreden mot engelsmännen skruvades upp allt mer när de gigantiska summorna från bolagets vinst jämfördes med jämförelsevis små iranska royalties. Lokala investeringar i Iran var blygsamma. Staden Abadan, hemvist för världens största raffinaderi kunde bara ge hälften av sina 25 000 barn skolgång 1950 och hela Abadan fick inte mer elektricitet än vad en enda gata i London konsumerade. Stelbentheten i det brittiska kolonialmedvetandet var iögonfallande medan världen förändrades.

Del av torget i Esfahan, Naqsh-e Jahan, med Masjed-e Shah

I tältet hos en qashqai-familj i Zagrosbergen i södra Iran. Mor och far studerar bild på vår sommarstuga.

Morgonljus i Rosa moskén, Shiraz

Bazaar-e Vakil, Shiraz

*Aramgah-e Shah-e Cheragh,
Esfahan, imamen Ahmeds
gravhelgedom*

Stormakterna använde sig gärna av lokala härskare för att kunna styra i önskade riktningar och i Irans fall av shahen Reza Pahlavi. Sedan länge utspelades en dragkamp mellan Mohammad Mosaddeqs National Front Party och shahen. Valet 1949 till det iranska parlamentet *Majlis* handlade främst om hur Iran skulle kunna omförhandla avtalen med de utländska oljebolagen, främst Anglo Iranian Company (AIOC). Man hade lyckats få ett annat bolag, Persian Gulf Oil, att gå med på en 50/50 överenskommelse och ställde motsvarande krav på AIOC som vägrade. När premiärministern kom med ett förslag om nationalisering mördades han några dagar senare liksom även utbildningsministern.

Shahen tvingades acceptera att *Majlis* 1951 valde Mohammed Mosaddeq till premiärminister. Enligt ryktet hade Mosaddeq förklarat att han inte hade några som helst avsikter att komma överens med britterna. I stället skulle han "fylla igen oljekällorna med lera" för att slutgiltigt bli av med britterna. Den iranska identiteten tog allt mer form med anti-västliga förtecken inte minst sedan ayatolla Kashani återvände från exil och eldade på retoriken mot britterna. Direkt efter Mosaddeqs tillträde som premiärminister beslutades om en lag som nationaliserade Anglo-Iranian med omedelbar verkan. De brittiska oljebolagen svarade med att dra tillbaka all teknisk personal och Storbritannien försökte lägga ut ett embargo på all iransk olja. Den iranska ekonomin började gå mot ett sammanbrott.

Britterna hade också börjat tvivla på att sanktionerna skulle ha någon effekt när den iranska beslutsamheten bara tycktes öka och sökte under 1952 kontakt med USA för att få stöd. Här hade Central Intelligence Agency, dvs CIA, nyligen bildats och börjat bli aktiva med att pressa härskare i Mellanöstern som inte var tillräckligt USA-vänliga eller hade funderingar på att vända sig till den sovjetiska sidan. CIA hade redan varit inblandade i en statskupp i Syrien och dessutom medverkat till att störta den korpulente kung Faruq i Egypten. De unga välutbildade herrarna med gott självförtroende och pålitlig bakgrund från den amerikanska östkusten gav den egyptiska insatsen namnet "Project Fat Fuck". Det amerikanska utrikesdepartementet noterade en betydande självsvåldighet hos agenterna i deras minst sagt vågade och iskalla spel. De tillrättavisades av en högre underrättelseofficer i Washington med att "det i fortsättningen inte skulle accepteras att oansvarigt köra sitt eget race". Uppmaningen föll knappast i god jord, en grund för CIA:s arbetssätt hade redan hunnit etableras.

Ändå sågs förslaget om en statskupp för att störta den iranska administrationen med beredvillighet av USA och förberedelser började göras för att bereda marken i det oroliga landet. Mosaddeq hade krävt att även få bli krigsminister i samband med sin utnämning till premiärminister för att kunna kontrollera armén. Han såg till att byta ut den shahvänliga arméledningen mot en grupp officerare som betraktades som mer pålitliga. CIA:s kontor i Teheran skrev till Washington att "USA borde föredra en regering med en tronföljare" vilket raskt tolkades av agenterna som att man behövde dra in shahen i spelet. Pengar pumpades in för att muta ledande ledamöter i Majlis som tidigare stött honom. Lämpliga anklagelser placerades i pressen, t ex att Mosaddeq ville placera sig själv på shahtronen. CIA-organiserade demonstrationer initierades där pengar hamnade i fickorna på deltagarna för att uppmuntra lämpliga slagord. En del medel lär också ha hamnat hos mullorna, även ayatolla Kashani, eftersom man hoppades att islam och den antireligiösa sovjetiska ideologin skulle vara svärförenliga. I Iran fanns ett ganska betydande kommunistiskt parti – *Tudeh* – bildat 1941 och med ett stort inflytande under mitten av 1940-talet. Tudeh var Irans första massparti. Partiet spelade under den följande tiden en ganska förvirrande roll där stödet för Mosaddeq växlade.

Vid ett möte i Beirut i juni 1953 mellan planmakarna finslipades planerna och Operation Ajax godkändes av Winston Churchill som åter blivit premiärminister. Redan tidigare hade shah Reza Pahlavi pressats att delta i operationen men var mycket nervös och fruktade inte minst att brittena lurade in honom i en fälla. Iran kokade nu av oroligheter. Man fick ta till både piska och morot för att få med shahen i den riskfyllda komplotten. Men planens genomförande blev en katastrof då delar av den avslöjades. Shahen flydde landet närmast i panik efter misslyckandet att avsätta Mosaddeq. När han via Bagdad hamnat i Italien planerade han för ett nytt liv i exil, troligen i USA. Protestaktionerna på gatorna i Teheran kring shahens flykt utnyttjades av de bakomliggande kuppmaakarna för att återinsätta de officerare som Mosaddeq flyttat från arméledningen och en statskupp genomfördes. Mosaddeq fängslades och hamnade i isoleringscell som efter tre år övergick i husarrest till hans död 1967. Shahen återfördes med förnyat självförtroende, alltför stort självförtroende då han fortsättningsvis levde i föreställningen om sin egen oerhörda betydelse för att ha räddat Iran från en katastrof.

1954 bytte Anglo Iranian Oil Company namn till British Petroleum som under lång tid varit ett av världens största oljebolag. Storbritannien hade då redan konstaterat att de var för svaga i kampen om att monopolisera makten över Iran och lämnade i praktiken över till USA som tog över västmakternas ambition att kontrollera regionen. Efter kuppen 1953 började den amerikanska staten trycka på amerikanska oljebolag att skaffa ägarandelar i oljeindustrin i Iran och ta över delar av den brittiskkontrollerade infrastrukturen. De amerikanska bolagen var inte så intresserade i den ännu turbulenta iranska politiken. Fyndigheterna längre ner kring Persiska viken, dvs i Saudiarabien, Kuwait, Irak m fl tedde sig långt mer lockande. Ett bolag tillhörigt amerikanen J Paul Getty hade hittat gigantiska oljefält i en neutral zon mellan Saudiarabien och Kuwait. De böjde sig ändå för USA-administrationens hårda krav och efter antydningar om att deras koncessioner annars kunde ligga löst till. Det omedelbara nationaliseringshotet av oljan upphörde efter kuppen mot Mossadeq och shahens återinstallerande. Det återkom inte förrän efter revolutionen 1979 och Khomeinis återkomst från Paris. Iran upphörde då med oljeleveranser under en period vilket innebar att 40 % av världens samlade produktion uteblev från marknaden. Oljepriset tredubblades på kort tid.

USA:s insatser och mål i regionen handlade om att skapa en stabil och säker situation kring Persiska vikens oljetillgångar både för egna behov men också för att säkra oljetillförseln för Europa som ännu var inne i en återuppbyggnadsfas efter kriget. I strategin låg att skjuta de amerikanska företagens verksamhet framför sig. För att mota en sovjetisk expansionslust norrifrån försökte man skapa ett band av stater som blev beroende av amerikanskt stöd. Den öst-västliga kedjan av länder kallades The Northern Tier. För Irans del innebar det direkt bistånd som ökade från 27 miljoner dollar året före Mossadeqs fall till 100 miljoner dollar strax efteråt. Landet var i behov av en

omfattande jordreform eftersom runt tre fjärdedelar av landsbygdsbefolkningen var bönder som saknade egen jord. Den iranska eliten kring shahen var nu lindrigt intresserad av reformer på landsbygden eller alfabetiseringsprogram. Genom Ford Foundation initierades ett mikrolånsprogram – den iranska räntenivån låg annars på 30-75 % vilket blockerade all dynamisk utveckling – och hjälp att starta kooperativ för att effektivisera distributionen av bomull och textilprodukter. Bland annat genom amerikanska lån och bidrag kunde också ett omfattande dammbygge i floden Karja genomföras som säkrade Teherans tillgång till vatten och elektricitet. Projektet fick dessutom ett betydande symbolvärde för Irans modernisering och utveckling. Förutom att stärka intresset hos befolkningen att höra till den västliga sfären öppnades med biståndsprojekten också möjligheter att i norra Iran upprätta framskjutna militära lyssnarstationer i händelse av att det kalla kriget skulle brista ut i en våldsammare fas.

The Big Game i Mellanöstern kom fortsättningsvis till stor del att utspelas som en dragkamp om inflytande och resurser i det kalla kriget mellan främst USA och Sovjetunionen ofta som en sk proxystrid med lokala företrädare. Den stora skillnaden mot de tidiga kolonialmakterna är att regionens länder – så som de nu i stor utsträckning skapats av väst - nu är jämförelsevis etablerade stater med betydande kontroll över oljetillgångarna sedan man under årtiondenas gång kunnat omförhandla de första koncessionerna efter Knox D'Arcys pionjärerövring. Rikedomarna det betydtt för dessa länder i Mellanöstern har inte minst gått till vapeninköp i gigantiska mängder vars betalningar hamnat i bl a USA, Frankrike, Storbritannien och Sovjetunionen. Även svenska företag har tidigare gjort sig en vacker slant. Den nya självsäkerheten har också gett en plattform för att delvis kunna spela ut de båda supermakterna mot varandra.

Det koloniala arvet

De osmanska provinserna, *vilayaten*, var i huvudsak en organisation som innebar länken mellan det centrala styret från Konstantinopel och provinsområdet. För befolkningens dagliga liv hade begreppet *millet*, som ingick i det osmanska styressättet, den största betydelsen i det dagliga livet. Som identitetsskapare är religionen överordnad i Mellanösterns samhällen, överordnad t ex etnicitet eller språk. En millet brukar översättas med *nation* där muslimerna var samlade i *millet-i-islam* som samlade alla muslimer oavsett etnicitet t ex arab, turk, kurd, alban, bosnier, tjeckess. Kristna hade sina egna milleter, exempelvis den ortodoxa som innefattade greker, araber, rumäner, bulgarer, turkar m fl. Shiiter tillerkändes ingen egen nation på grund av de urgamla motsättningarna mot sunniterna som man fruktade skulle förstärkas. Totalt fanns 13 olika milleter. Vilayaten skötte skatteupptagning, överordnad juridik, trupper m m och garanterade den osmanska överhögheten. Milleten bestämde över familjerätt, civilrätt och religiösa frågor, sådant som reglerade familjens angelägenheter. Genom denna närmast unika organisation kunde osmanerna upprätthålla kontrollen över sina territorier med tämligen blygsamma medel över hundratals år. För de europeiska kolonialmakterna krävdes betydligt större insatser. Det osmanska styressättet erbjöd inte någon jämlighet inom eller mellan de olika nationerna, som alltså levde bredvid varandra. En finess i systemet var just att de olika nationerna inte tenderade att integreras och närma sig varandra, snarare fungerade de differentierande. Inte heller den individuella friheten erbjöds mer än vad de respektive rättssystemen stipulerade genom t ex sharia. Det var knappast en modell som skulle motsvara rättighetssystemen inom FN vad gäller våra nationers rätt till självständighet eller individuella mänskliga rättigheter.

Den modell av nation som Nationernas förbund ville påföra nybildade länder i Mellanöstern med kolonialstaterna som garantier låg med andra ord långt ifrån en ordning som var historiskt igenkänd och bekant för Mellanösterns folk och som man därför förstod mycket litet av. Det finns än idag beduinstammar som vägrar erkänna gränser av en statsskiljande typ, förutom miljonhövdade nomadiserande befolkningsgrupper som rör sig över nuvarande landgränser. Situationen i

Mellanöstern har naturligtvis inte underlättats när kolonialmakter som Storbritannien och Frankrike och därefter USA i verkligheten satt sina egenintressen i första rummet och dessutom försökt dölja sina verkliga avsikter inför världssamfundet. Insatser för nationsbyggande som gjorts av världens stormakter har sammanfattningsvis tagit ytterst lite eller ingen notis om lokala förutsättningar – snarare har söndra och härska varit en bärande princip under lång tid – och ambitionen att bygga upp sammanhållna mångfaldssamhällen med folkligt inflytande har helt lyst med sin frånvaro. Etablerandet av *staten* som det agerande subjektet i de europeiska och internationella relationerna brukar hänföras till resultatet av den westfaliska freden 1648. Kolonialmakternas agerande har sällan uppvisat några ambitioner att åstadkomma den inre stabilitet och inre samhörighet som krävs för en fungerande modern stat. Undantaget må vara Israel men de tragiska omständigheterna kring denna nations tillkomst på palestiniernas bekostnad är väl kända. Snarare har man hållit fast vid att stödja diktatoriska härskare eller hålla mycket auktoritära stater under armarna som garantier för det egna inflytandet, en situation som alltså råder. De byråkratier och militära hierarkier tillsammans med hårdföra säkerhetsjänster man upprättat har för de egna invånarna betytt hot i det dagliga livet och för eliterna maktpapparater för att garantera den egna överhögheten och karriärvägar. De gigantiska oljeinkomsterna har gått till vapeninköp och personligt berikande i stället för industriinvesteringar och välfärdssamhällets utveckling. Exempelen är oräkneliga. Möjligheten att bygga civilsamhällets nödvändiga och självständiga organisationer som fackföreningar, självständiga politiska partier för fria val, en självständig mediavärld, hyresgästföreningar osv är i detta klimat närmast obefintliga. Någonstans i den fattiga befolkningens medvetande finns en längtan efter ett bättre liv men hur formar man det om erfarenheten av hur det ska se ut och gå till saknas? Än idag ser västmakternas politik mot Mellanösterns länder ut att sakna alla allvarliga ambitioner att bidra till de mångfaldens sammanhållna samhällen som i längden kan visa på uthållighet och humanitet i ordens djupare mening.

Jag frestas att som Ingmar Karlsson i ”Roten till det onda” tänka på det arabiska ordspråket:

”Hellre två veckor i mörker än en natt utan sultan”.

Föreställningen om den enväldige härskaren, som tenderar att dyka upp i de politiska eliterna över hela världen, hör till de tankefigurer som borde vara lättast att bekämpa och kritisera av det internationella samfundets goda krafter. I Europa kallar vi dem gärna ”auktoritära” men i de flesta fall står deras handlande och ambitioner i bjärt kontrast till t ex de åtaganden deras respektive stat gjort gentemot FN:s listor för mänskliga rättigheter. Det finns hårdare ord att använda. Och det finns en lång rad möjligheter till motstånd mot utvecklingen av självhärskardömen inom ramen för vad som är acceptabelt i det internationella umgänget.

Genom sitt historiska agerande har västvärlden dragit på sig ett motstånd som är djupt känt hos stora delar av Mellanösterns befolkning. Det har också på marginalen gett näring åt grupper som vi kallar islamistiska eller fundamentalistiska och kan samla anhängare för såväl reaktionär konservatism som terrorkrig mot allt inflytande från västvärlden. Men den arabiska nationalismen har också hållit uppe ett historiskt uthålligt självständighetssträvande mot västligt egenintresse som är i högsta grad befogat. Efter Hussein-ibn-Alis envisa kamp för den arabiska staten har kolonialmakterna oftast misslyckats att skapa stabila situationer för det egna inflytandet. Låt vara att sharif Husseins strävanden var att säkra makt för den egna dynastin och i den mån han lyckats kanske blivit kung i ett större Saudiarabien. I efterföljden av Mohammad Mossadeqs kamp mot kolonialväldet uppträdde en följd av andra ledare för självständigheten mot väst som Nasser, Khomeini, Saddam Hussein, Usama bin Laden, talibanerna, de flesta alltså med synnerligen tveksamma förtecken som inte får förbli opåtalade men ändå med en tydlig antivästagenda.

Mellanösterns situation är totalt sett knappast hoppingsivande idag med ett antal väpnade konfliktzoner. Den arabiska vårens folkliga energi blev förutom i Tunisien ingen varaktig framgång

och krigsherrar och diktatorer stärker sitt grepp i ett spel mellan regionala och internationella stormakter som driver sina egna intressen. Den nyfikenhet som möter oss på gatorna och varhelst vi går i Mellanöstern inger ändå en känsla att det som finns av förebilder i de framgångsrika staterna i Europa rymmer en möjlighet att sprida hopp och längtan efter något annat än våld, förtryck och diktatur som framtidsbilder. I det perspektivet hänger det på oss européer att skapa nya goda förebilder i våra egna samhällen. Till sist *måste* vi kanske tänka om ändå när nu några av de stater som bildats av kolonialmakterna delvis håller på att bryta samman.

De västliga staternas själva föreställning av hur en stat "måste" byggas upp och vad den *kan* vara behöver tänkas om från grunden. Det behöver inte betyda att deklarationer om mänskliga fri- och rättigheter behöver överges. Tvärtom förtjänar de att betonas och bli mer politik än vad som är fallet idag då mängder av stater fallerar att leva upp till de internationella konventionerna.

Till sist återstår bara ett stort antal frågor för mig här och nu varav några får avsluta denna text:

Kan det vara dags att acceptera att Mellanösterns kultur ännu är nära religionsanknuten och pröva tanken att rent sekulära statsbildningar kan ha tveksamma förutsättningar att överleva ?

Är det möjligt att bygga på inslag av goda föreställningar i de religiösa föreställningsvärldarna ?

Ska Gülenrörelsen i Turkiet betraktas som en positiv kraft genom sina ambitioner eller är de bakåtsyftande genom sin vägran att uppträda öppet i det politiska livet och därmed undgår att ställas till ansvar i politiska val ?

Kan de iranska mullornas svar på vad en islamsk stat är göras obsolet till förmån för den sammanhållna mångfaldens demokratiska – och islamska - stat ?

Hur ser processen och påverkansarbetet ut som kan leda till att Mellanösterns kvinnor tar sin rättmätiga plats ? Inte mycket stöd finns att hitta i sharia.

Kommer den hårdföra kärnan bland sionisterna någonsin att släppa ambitionen om ett Stor-Israel där inte bara västbanken utan även Jordanien ingår? Den öppna ramens strategi tycks fortfarande gälla i israelisk politik.

Listan får inte plats här på långa vägar. Men vi har alla – inte minst som europeer – en stor skuld att betala, t ex att anstränga oss i smärtsamma omprövningar inför svåra frågor.

...att se genom slöjan.